

Studentexamen

OLOF PETERSSON

NR 44. POCKETBIBLIOTEKET SNS FÖRLAG

Innehåll

1. Att ta studenten 5
  2. Mogenhetsexamen 11
  3. Skriftliga prov 19
  4. Muntliga prov 37
  5. Abi, bac och A-levels 51
  6. Urvalsskola 59
  7. Riter och symboler 69
  8. Varför avskaffades studentexamen? 77
  9. Kunskapskontroll 89
- Källor* 92

I. Att ta studenten

»ATT TA STUDENTEN« är för många detsamma som att gå ut med slutbetyg från gymnasiet. Men ordet »studentexamen« försvann ur officiella dokument för länge sedan. År 1964 beslöt riksdagen att avskaffa studentexamen och den sista årskullen som tog studenten enligt den gamla ordningen gick ut år 1968. Många av de gamla traditionerna lever ändå kvar. »Att ta studenten« markerar slutet på ungdomstidens skola och studentfirandet har blivit en symbol för inträdet i vuxenlivet. Men vad innebar egentligen studentexamen när denna examen var en realitet? Denna bok handlar om hur staten styr och kontrollerat ungdomars kunskaper och därmed organiserat en av samhällets viktigaste urvalsmekanismer: rätten att få studera på universitet och högskolor.

Studentexamen har dessutom fått ny aktualitet. Med tiden steg missnöjet över att Sverige lämnat den i europeiskt perspektiv vanligaste ordningen med en examen som avslutning på gymnasiestudierna. Det svenska gymnasiets slutbetyg innebär endast att eleven har fått betyg i de kurser som ingår i den valda studievägen, oavsett om kunskaperna varit goda eller dåliga. Dagens ordning innebär att man kan »ta studenten« med underkänt i alla ämnen. En examen inne-

bär i stället att staten ställer upp ett antal kunskapskrav och kontrollerar att kraven uppfylls.

I riksdagen var det framför allt Folkpartiet som ifrågasatte den rådande skolpolitiken. I opposition motiverade folkpartister om att införa en studentexamen. Enligt motionärerna var Sverige det enda landet i västvärlden som avskaffat sin studentexamen. Behovet av en internationellt gångbar examen motiverades särskilt med argumentet att många ungdomar väljer att studera vidare utomlands. En studentexamen skulle, enligt Folkpartiet, kunna bli en verklig kvalitetsmätare på utbildningen.

Också andra debattörer började ta upp examenskravet. Nationalekonomiska forskare som granskat gymnasieskolan kritiserade tendensen att skolor konkurrerade inbördes genom att ge eleverna högre och högre betyg. Denna betygsglidning skulle kunna hejdas genom centralt rättade nationella prov eller en studentexamen med utomstående examinatorer. Frågan behandlades av flera utredningar och 2004 beslöt riksdagen att införa en gymnasieexamen. För att bli godkänd krävdes att en elev fått godkänt i minst 90 procent av de poäng som krävs för fullständig studiegång och fått godkänt på ett gymnasiearbete. Detta beslut kom dock inte att genomföras eftersom valet 2006 ledde till regeringsskifte.

När den borgerliga alliansen tog över regeringsmakten blev skolpolitiken ett område med hög reformtakt. Utbildningsminister Jan Björklund fick nu tillfälle att förverkliga Folkpartiets skolpolitiska krav, inte minst när det gällde betyg och examen. I ett tal 2008 satte

Jan Björklund in examensfrågan i ett ideologiskt sammanhang: »Men med 68 års vänstervåg förändrades hela perspektivet. I strävan efter jämlikhet slog den politiska pendeln över. I stället för att göra det möjligt för alla att arbeta sig till en studentexamen skulle jämlikhet uppnås genom att studentexamen avskaffades. Betygen skulle tas bort, eftersom betygen synliggjorde att alla inte lärt sig lika mycket. ... Nu inför vi nya läroplaner med tydliga kunskapskrav. ... Studentexamen återinförs.«

Alliansregeringen tog initiativ till en utredning, som 2008 drog upp riktlinjerna för en reformerad gymnasieskola. Detta förslag låg sedan till grund för en regeringsproposition, som antogs av riksdagen hösten 2009. Beslutet innebär att Sverige år 2011 får en ny gymnasieskola. Jämfört med det nuvarande systemet blir det flera viktiga förändringar:

- Högre behörighetskrav till gymnasieskolan
- Minskad valfrihet
- Förändrad programstruktur
- Större skillnad mellan yrkesprogram och högskoleförberedande program
- Mer tid för yrkesämnena på yrkesprogram
- Två olika examina: yrkesexamen och högskoleförberedande examen
- Lärlingsutbildning
- Nytt betygssystem
- Historia som obligatoriskt ämne på alla program
- Skärpta krav på grundläggande högskolebehörighet
- Arbetslivet får inflytande över yrkesutbildningen

Begreppet slutbetyg slopas och ersätts av en ny gymnasieexamen. Denna examen kommer att finnas i två varianter: yrkesexamen och högskoleförberedande examen. Enligt regeringen är syftet med gymnasieexamen att befästa och förstärka kvaliteten i svensk gymnasieutbildning. Avsikten är att gymnasieexamen ska ge ökade förutsättningar för målstyrning på nationell nivå. Därigenom ska den nationella likvärdigheten öka, vilket i sin tur antas leda till en högre kvalitet på gymnasieutbildningen. Införandet av en gymnasieexamen avses också ge ökad tydlighet gentemot andra länder. Sverige har, påpekar regeringen, fram till nu varit ett undantag i EU eftersom de flesta europeiska länder har någon form av examen på gymnasial nivå.

Examensmålen för den nya gymnasieexamen ska ligga till grund för planeringen av utbildningen och undervisningen från elevens första dag på programmet. Enligt regeringen kan gymnasieutbildningen i dag upplevas som alltför fragmentiserad. Det kan därför vara svårt för kommande arbetsgivare och andra avnämare att förstå vad utbildningen kvalificerar för. De nya examensmålen ska styra utbildningen och gymnasiearbetets utformning och innehåll. Målen ska vara så tydliga att de kan förstås av elever och föräldrar, arbetsgivare och andra avnämare. Examensmålen fastställs av regeringen.

I samråd med nationella programråd, högskolor och universitet arbetar Skolverket nu med att ta fram förslag till examensmål med mål för gymnasiearbetet. I yrkesprogrammets gymnasiearbeten ska eleverna visa sin förmåga att utföra vanligt förekommande arbets-

uppgifter inom yrkesområdet. Examensmålen ska utformas så att det är möjligt att relatera kraven till den europeiska referensramen för examina och kompetens (European Qualifications Framework, EQF).

Dagens projektarbete ersätts av en självständig uppgift i form av ett gymnasiearbete som genomförs i slutet av utbildningen. Detta gymnasiearbete ska relatera till examensmålen och vara ett kvitto på att eleven är väl förberedd för kommande högskolestudier respektive det yrkesområde som programmet utbildar för. Gymnasiearbetet bedöms av läraren och en medbedömare och det betygssätts med antingen godkänd eller inte godkänd. Ett godkänt gymnasiearbete blir ett krav för gymnasieexamen.

Så efter nästan ett halvsekel kommer gymnasiestudierna återigen att avslutas med en examen. I grund och botten är principen densamma. Staten sätter upp ett antal kunskapskrav och använder myndigheter för att kontrollera att eleverna uppfyller kraven. Men den nya gymnasieexamen skiljer sig i flera avseenden från den gamla studentexamen.

2. Mogenhetsexamen

DEN STUDENTEXAMEN SOM försvann år 1968 hade införts ett drygt århundrade tidigare, närmare bestämt år 1864. Men studentexamen har en lång förhistoria, som börjar med universitetens antagning av studenter. De unga män som under 1600-talet ville börja studera vid universitetet förhöordes först av dekanus. Många kom med bristfälliga kunskaper och de som inte kunde återge vad som undervisades vid skolor och gymnasier skickades tillbaka hem. I skolordningen 1693 infördes en bestämmelse om att det krävdes både en avgångsexamen från gymnasiet och en inträdesexamen vid universitetet. Kravet på avgångsexamen luckrades så småningom upp, vilket ledde till att åtskilliga universitetsstudenter saknade en godkänd gymnasieutbildning. Universitetens intagningskontroll var inte enhetlig och blev ofta en ren formalitet. I början av 1800-talet skärpte universiteten sina antagningsregler och staten införde mer formella krav för studentexamen. Studentexamen var vid denna tid en inträdesprövning till universitetet. I examen ingick ett svenskt skrivprov och ett latinskt översättningsprov. Examen innebar att eleven förhöordes i gymnasiets olika ämnen av dekanus och av universitetsadjunkter.

Den stora förändringen år 1864 var att studentexamen förvandlades från en inträdesexamen vid universitetet till en avgångsexamen från gymnasiet. Denna nyhet hade nära samband med en genomgripande omvandling av skolsystemet. Allmän folkskola hade införts 1842 och läroverket inrättades 1849 som en enhetlig gymnasieskola i statlig regi. Läroverket hade en utpräglad teoretisk inriktning med en stark ställning för latin, grekiska och hebreiska. När läroverket nu kom att avslutas med studentexamen blev gymnasiestudierna mer likformiga över hela landet och direkt inriktade på fortsatta universitetsstudier.

Ännu så länge var statens intresse för den högre utbildningen inriktat på statens egna rekryteringsbehov. Läroverk och universitet hade som främsta uppgift att utbilda präster för statskyrkan, jurister för domstolarna, läkare för sjukhusen och ämbetsmän för kollegier och andra förvaltningsmyndigheter. Dessa läroanstalter skulle länge förbli en sluten, manlig värld. Läroverken öppnades för flickor först 1927. Kvinnornas, näringslivets och många andras behov av högre utbildning fick tillgodoses på annat sätt. Vid sidan av läroverken växte det därför fram en rad andra skolformer som helt eller delvis tillkommit på privat initiativ. Flickskolor, folkhögskolor, handelshögskolor och tekniska institut verkade vid sidan av de statliga utbildningsinstitutionerna. Med tiden fick även dessa icke-statliga skolor statsbidrag. Lagstiftningen öppnade också examensdörren även för andra än läroverks-elever. Den som genom enskild undervisning inhämtat gymnasiekunskaper kunde gå upp i studentexamen

som privatist. År 1870 fick kvinnor rätt att avlägga studentexamen som privatister. Så småningom fick en del enskilda läroverk rätt att examinera studenter (dismissionsrätt).

Den kungliga förordning som reglerade studentexamens införande 1864 använde uttrycket »avgångsexamen vid rikets högre elementarläroverk«. Därmed markerades brottet med den tidigare ordningen, där examinationsrätten legat hos universiteten. Genom en annan förordning bestämdes dessutom att universiteten inte fick ta emot några andra studenter än sådana som hade den nya avgångsexamen. Universiteten förlorade emellertid ingalunda kontrollen över examen. Tvärtom var ett bärande inslag i det nya systemet att universiteten utsåg särskilda granskare, censorer, som hade makt att underkänna de elever som bedömdes ha alltför bristfälliga kunskaper. Därmed knöts ett formellt band mellan gymnasium och universitet. Kontakterna gick i bägge riktningarna. Läroverksstäderna fick årliga besök av några av den akademiska lärdomens främsta företrädare. Genom granskningsresorna runt om i landet fick universitetets professorer lokal-kännedom och personlig bekantskap med läroverken och deras lärare.

Huvudprinciperna för den studentexamen som infördes 1864 blev bestående i ett århundrade, även om åtskilliga detaljer och enskildheter kom att revideras genom åren. Studentexamen bestod av två delar, en skriftlig och en muntlig. De skriftliga proven ägde rum samtidigt i hela landet med centralt formulerade uppgifter. Proven rättades av lärarna. De abiturien-

ter (elever i gymnasiets avgångsklass) som godkänts i tillräckligt många av de skriftliga proven fick gå vidare till muntliga prov. Det exakta temat för de muntliga förhören bestämdes av censorerna, men normalt sett var det läraren som ställde frågorna. En censor kunde ta över förhöret och censorerna hade vetorätt när det gällde beslutet att godkänna eleven. För att klara studentexamen krävdes godkända resultat i såväl skriftliga som muntliga prov.

I samband med en översyn av läroverken ändrades namnet från avgångsexamen till »mogenhetsexamen«, som kom att vara den officiella beteckningen på studentexamen mellan åren 1878 och 1905. Efter utländsk förebild användes också namnet »maturitetsexamen«. Även om beteckningen mogenhetsexamen inte blev så långvarig levde föreställningen om »mogenhet« kvar både i föreställningsvärld och officiella dokument. Gymnasiestudierna skulle inte bara ge faktakunskaper utan också syfta till personlighetsutveckling. Censorerna var ålagda att underkänna om eleven saknade »de insikter och den mogenhet« som krävdes för examen.

De som tog studenten vid denna tid var en liten, övervägande manlig elit. Vid sekelskiftet 1900 var det omkring tusen elever per år som avlade studentexamen, vilket motsvarade en procent av åldersgruppen. Ändå var det stora klagomålet att tillströmningen till studentexamen var för stor. Genom en läroverksreform 1904 infördes en mellanexamen, benämnd realexamen, som en avgångsexamen för läroverkets lägre stadium.

Den skolpolitiska stridsfrågan gällde länge om, och i så fall hur, staten borde engagera sig för att fylla utbildningsbehovet även för andra intressenter än staten själv. Sverige gick kring förra sekelskiftet igenom en snabb och genomgripande samhällsomvandling. Ett gammalt fattigt jordbrukssamhälle, styrt av en konservativ ämbetsmannaklass, utmanades av moderna företagare, tekniska innovatörer, välorganiserade folkrörelser, oppositionella författare och ifrågasättande invånare.

Två skolpolitiska ideologier stod emot varandra. De som försvarade den traditionella ordningen ansåg att läroverken borde reserveras för en ideell bildning i klassisk anda, inriktad mot statens behov (*Herrschaftswissen*). Den moderna synens förespråkare framhävde behovet av praktiskt användbara kunskaper för näringslivets och hela samhällets behov (*Leistungswissen*). Flera av 1800-talets skolreformer kan ses som kompromisser mellan dessa två synsätt, men den allmänna rörelseriktningen gick obönhörligen till förmån för den moderna uppfattningen.

Några årtionden in i 1900-talet, efter det demokratiska genombrottet och den industriella omvandlingen av näringslivet, hade den gamla skolan nästan helt tynat bort. De klassiska studierna i latin och grekiska hade förpassats till en specialgren av läroverket och gymnasiets uppgift blev primärt att utbilda arbetskraft för hela samhällets behov. Det anmärkningsvärda är att studentexamen förblev relativt oförändrad under dessa genomgripande skolreformer. Den examensmodell som införts för det ålderdomliga 1860-talets be-

hov fungerade också, med vissa smärre modifikationer, hundra år senare i ett helt annat samhälle.

Omkring år 1900 infördes ett enhetligt betygssystem i svenska skolor, däribland läroverken. Det innebär att avgångsbetyget från gymnasiet, intyget att man tagit studentexamen, innehöll graderade vitsord för varje ämne enligt följande skala:

- A Berömlig
- a Med utmärkt beröm godkänd
- AB Med beröm godkänd
- Ba Icke utan beröm godkänd
- B Godkänd
- BC Icke fullt godkänd
- C Otillräcklig

Dessa absoluta bokstavsbedyg gav relativt stor lokal frihet att tillämpa skalan. Med åren försökte skolmyndigheterna från centralt håll att ge rekommendationer i syfte att åstadkomma en mer enhetlig betygsättning. Enligt anvisningar från Skolöverstyrelsen i slutet av 1950-talet borde exempelvis inte mer än fem procent av eleverna få något av de två toppbetygen (stort A och litet a).

Det finns alltså flera viktiga skillnader mellan å ena sidan den gamla studentexamen och den nya gymnasieexamen som infördes 2011. Det är inte bara betygssystemet som är annorlunda. Systemet med censorer, universitetsrepresentanter med makt att underkänna, kommer inte att återinföras. De muntliga förhören kommer inte tillbaka. Inte heller de skriftliga proven är likadant utformade. Medan studentuppsatsen i

svenska var en central del i den gamla studentexamen är det i stället ett självständigt arbete i form av »gymnasiearbete« som ger karaktär åt den nya gymnasieexamen.

3. Skriftliga prov

STUDENTEXAMEN GICK UT på att bedöma om eleverna hade inhämtat det mått av kunskaper som var stadgat i gymnasiets kursplaner samt »vunnit den mogenhet« som krävdes för studier vid universitet och högskola. Flertalet elever tog proven för studentexamen i slutet av vårterminen, mellan mitten av mars och mitten av juni. En provomgång anordnades också i slutet av höstterminen. Bestämmelserna modifierades visserligen under åren, men i huvudsak hade examen samma utformning i början av 1960-talet som hundra år tidigare.

De skriftliga proven genomfördes samtidigt vid alla gymnasier vid den tidpunkt som Skolöverstyrelsen bestämde. Varje ämne examinerades under en särskild, gemensam dag. Uppgifterna för de skriftliga proven bestämdes av Skolöverstyrelsen efter förslag från sakkunniga såsom lärare, censorer och andra ämnesexperter. Författningsbestämmelserna stadgade att provuppgifterna inte fick utformas så att de gick över de krav som hade angivits i undervisningsmålen.

Det skriftliga provet i svenska var obligatoriskt för alla, men i övrigt varierade ämnena efter studieinriktning. Humanisterna på latinlinjen skrev i svenska, latin och engelska. Naturvetarna på reallinjen skrev i

svenska, engelska, matematik och fysik. De elever som gick på den allmänna linjen skrev i svenska och engelska, de med social inriktning också i matematik, de med språklig inriktning också i tyska och franska.

Morgonen för en studentskrivning samlades eleverna normalt i läroverkets skrivsal, anvisades ett eget bord och fick en bunt linjerade pappersark, ett antal blad av sämre kvalitet för koncept och utkast och dessutom arkivpapper för renskrift med bläck eller kulspets. På ett givet klockslag bröt den ansvarige läraren konvolutet med skrivningsuppgifterna och delade ut dem under spänningsfylld tystnad. För skrivningarna i svenska, latin, matematik och fysik hade eleverna nu upp till sex timmar framför sig. Skrivningarna i engelska, tyska och franska pågick i maximalt fyra timmar.

Under skrivningarna hade eleverna rätt att använda vissa av Skolöverstyrelsen godkända hjälpmedel. I latin fick man exempelvis utnyttja ett latinskt-svenskt lexikon och i de moderna språken ordböcker på respektive språk. I matematik och fysik var det tillåtet att använda räknesticka, ritmateriel som gradskiva och passare samt en av Skolöverstyrelsen godkänd formelsamling. Den som fuskade genom att använda andra hjälpmedel än de godkända, eller anlidade annans hjälp eller lämnade hjälp åt någon annan, hade förverkat rätten att delta i studentexamen detta år.

Skrivningarna granskades och rättades av vederbörande lärare samt prövades och bedömdes därefter gemensamt av denne lärare och en annan lärare som utsetts till medbedömare. Om de två lärarna var oeniga

hänsköts betygsättningen till skolans rektor. Resultatet på skrivningarna avgjorde vilka elever som fick fortsätta till det muntliga provet. Protokoll och dokumentation över skrivningsresultaten skickades in till Skolöverstyrelsen.

Svenska

Studentuppsatsen i svenska, »det skriftliga provet i modersmålet« som det officiellt hette, hade en central plats i studentexamen. Att skriva en uppsats i svenska var obligatoriskt för alla, oavsett om man valt en naturvetenskaplig eller humanistisk inriktning. Detta uppsatsprov fanns med redan när studentexamen infördes och provets uppläggning förblev relativt oförändrad genom åren. Längre var godkänd uppsats i svenska ett absolut villkor för att ta studentexamen. Så småningom luckrades kraven upp så att det var det sammantagna betyget i svenska, inte bara studentuppsatsen, som blev avgörande. Men uppsatsen i svenska behöll sin dominerande ställning och var också den av studentskrivningarna som varje år tilldrog sig störst intresse i medierna.

På samma dag, vid samma klockslag, i hela landet delades ett blad ut med ett drygt dussintal ämnen. De flesta hade anknytning till fysik, filosofi, biologi, litteraturhistoria eller andra av gymnasiet ämnen. Utöver dessa fackämnen fanns ett par allmänna ämnen. Uppgiften bestod helt enkelt av att välja ett av dessa ämnen och inom den utmätta tiden på sex timmar skriva en uppsats som skulle bedömas till både språk och

innehåll. Enligt Skolöverstyrelsens anvisningar var provets syfte att visa om eleven hade »förmåga att klart och språkriktigt samt med viss grad av självständighet behandla ett förelagt ämne«.

Vissa ämnen var tidlösa och kunde återkomma med några årtiondens mellanrum, exempelvis »Om nyttan av språkstudier« och »Växtlivet i en svensk insjö«. Andra ämnen var mer tidsbundna och speglade sin samtid: »Vår tids polarfärder« (1879), »Inför Gustav Adolfs-minnet« (1932), »Sveriges försörjningsmöjligheter vid avspärrning (1941), »Sverige i Förenta Nationernas säkerhetsråd« (1957), »Kolonialfolkens frigörelse« (1959), »Underhållningsprogrammen i svensk TV och radio« (1962) och »Förenta staternas, Sovjetunionens och Kinas Vietnampolitik« (1967).

Svensk litteratur brukade alltid ägnas åtminstone ett ämne och under åren fick uppsatsförfattarna tillfälle att demonstrera sina kunskaper om författare som Johan Henrik Kellgren, Carl Michael Bellman, Viktor Rydberg, Gustaf Fröding, Selma Lagerlöf, Erik Axel Karlfeldt och Harry Martinson. Uppgiften kunde också vara att analysera ett enskilt litterärt verk, såsom »Vapensmeden«, »Gitarr och dragharmonika«, »Hemsöborna« och »Gösta Berlings saga«. Även utländska författare som Friedrich Schiller, Bjørnstjerne Bjørnson och Henrik Ibsen kunde förekomma. Med ledning av föregående års studentskrivningar försökte många i förväg lista ut vilken författare som skulle bli årets namn. Under flera årtionden var Stagnelius att stående tips.

Eftersom det var omöjligt att exakt förutsäga vil-

ka ämnen som skulle komma upp blev förberedelserna för studentskrivningarna mer indirekta. Utöver de allmänna kunskaperna i svenska språket gällde det att disponera de timmar som stod till förfogande för skrivandet. Denna träning blev i sig en viktig del av gymnasieutbildningen. Den kombination av kreativitet och disciplin som krävdes för att skriva en väl godkänd studentuppsats var det många studenter som fick nytta av i sin framtida yrkesverksamhet.

Under gymnasiestudierna hade eleverna fått många tillfällen att träna uppsatsskrivning under förhållanden som liknade studentexamen. Lärarna hade gång på gång rättat uppsatser, som när det gällde fackuppsatser fick dubbla betyg. Var det exempelvis fråga om en uppsats i kemi var det läraren i svenska som bedömde språket och kemiläraren som satte betyg på sakinnehållet. Den elev som ville förbereda sig extra inför studentskrivningen kunde också gå till handböcker som »Konsten att skriva svenska« (1930), »Uppsatsens plan« (1949), »Hjälpreda för uppsatsskrivningen« (1956) och »A i svenska« (1964). Den senare utgavs av litteraturkritikern och professorn John Landquist och innehåller 50 studentuppsatser som fått högsta betyg. I ett avslutande avsnitt ger Landquist ett antal råd och anvisningar för hur man ska lyckas med sin studentuppsats.

A-uppsatser

I boken »A i svenska« återger John Landquist ett antal studentuppsatser som bedömts med högsta betyg. Här återges några utdrag.

Vad åsyftar kristendomsundervisningen på det högre stadiet?

Inledning: »I varje ung människas liv kommer förr eller senare en kris, som oftast bottnar i en revolution inom hennes religiösa föreställningsvärld. Det är, när hon tvingas överge sin barndoms uppfattning om Gud som en snäll farbror och förstår, att gudsbegreppet inte liknar något, som hon förut kommit i kontakt med.« (Kvinnlig elev 1950.)

Kants lära om rum och tid

Utdrag: »Att bryta det fängelse, Kants lära om tid och rum satt omkring oss, blev en av den följande filosofiens angelägnaste uppgifter. Fichte vidgade fängelset till att omfatta allt, Schopenhauer förlade das Ding an sich i vårt eget bröst. Men Kants mål, möjligheten av en fri vilja, var likväl nått, och sjuttonhundratalsdeterminismens valde brutet för de närmaste åren framåt.« (Manlig elev 1951.)

Ett grekiskt drama

Inledning: »Det är en stekande het eftermiddag år 431 f. Kr. Atens teater är en sjudande jättegryta av applåder och bifallsrop, men en stor del av den helt manliga publiken ger även sitt högljudda missnöje till känna. Betraktar vi åskådarnas ansikten närmare, skall vi finna, att de flesta ser ganska chockerade ut. Det verkar nästan, som om statens politiska oroligheter trängt in även på denna heliga mark. Vad har egentligen hänt nere på orkestran i dag, vilket drama under Dionysosfestspelen är det, som upp-

rört och gripit den atenska publiken så våldsamt?

Svaret är: Euripides' Medea.« (Kvinnlig elev 1959.)

Några olika uppfattningar om poesins uppgift

Utdrag: »Men i och med att den moderne poeten har lösgjort sig från alla krav på rytm, bunden vers och skönhetskapande ordsammanställningar, har han också tagit en stor risk. En av poesiens stora förtjänster framför prosan ligger just i de skönhetsintryck den förmår ge läsaren. Efter de första årens utsvävningar vid insikten om poesiens nya möjligheter har även de radikalaste modernisterna i många fall i viss mån återknutit till de traditionella formerna och därigenom vunnit en vidare läsekrets.« (Kvinnlig elev 1957.)

En förgrundsgestalt i den svenska arbetarrörelsens historia

Avslutning: »Hjalmar Brantings betydelse för den svenska arbetarrörelsen är obestridlig, likaså hans betydelse för vårt lands demokratisering. Hans största betydelse ligger väl dock däri, att han formade den obändiga och eldfångda 1880-talssocialismen till ett kraftigt, demokratiskt parti, vars inflytande i svenskt politiskt liv skulle komma att bli mycket stort.« (Manlig elev 1963.)

Sveriges skogar och deras betydelse

Avslutning: »Skogen har betydelse inte bara som råvaruleverantör till skogsindustrin. Den har även en

stor uppgift att fylla som skydd för öppen åkermark mot vind- och vattenerosion, och även mot uttorkning (skogen håller grundvattennivån uppe). Dessutom fyller den en rent estetisk uppgift. Om vi inte hade skogarna, kan man ju också fråga sig, vart nutidens jäktade stadsmänniskor skulle fly på fritiden. Det är inte alls omöjligt, att den svenska skogens viktigaste uppgift snart skall anses vara just rekreationsskällans.« (Manlig elev 1963.)

Om grundämnet väte

Avslutning: »Prouts en gång utskrattade hypotes – alla atomer äro uppbyggda av väte – har av den moderna fysiken bekräftats. Väte är »urämnet«. Vätekärnan, protonen, är materiens minsta beståndsdel – låt vara, att den ibland uppträder utan laddning – som neutron. (Det »tunga vätetets« kärna t.ex. är uppbyggd av en proton och en neutron.)

Ja, hela vårt liv beror av väte. Det finns i olika former i oss och omkring oss, och solen, allt jordiskt livs yttersta energikälla, producerar sin strålning genom att låta helium uppbyggas av väte.

Och det är denna reaktion, som nu människan försöker efterlikna i – vätebomben.« (Manlig elev 1951.)

Ensamheten – vår vän och fiende

Utdrag: »För alla dessa är ensamheten en fiende. Det gäller inte i första hand den yttre ensamheten, utan den själsliga, svårigheten att få djupare kontakt med andra, att bli förstådd. Man reagerar på

olika sätt: somliga kastar sig in i en virvel av nöjen. De måste ständigt vara i farten, slippa tänka, slippa känna efter, slippa stanna karusellen. Andra drar sig längre in i sitt skal, blir egocentriska och svåra att komma överens med, eller blyga och fyllda av komplex. Givetvis kan ingen av dessa reaktioner göra annat än komplicera problemet. Man är och förblir ensam.« (Kvinnlig elev 1957.)

Utmärkande drag i wienklassicismen

Avslutning: »Om man så till slut skall särskilja de tre giganterna med några träffande ord, så må det vara tillåtet att säga: Haydn är den evigt gamle i sin ålderdomsvänliga, förtroliga musik. Mozart är den evigt tidlöse: under hans silvergråglänsande peruk döljs ett huvud, vars ålder man inte vet, och bakom de sirliga maneren och sminket anar man tragiken. Beethoven slutligen är den evigt unge: stormande, känslösam, revolterande. Men eviga är de alla tre...« (Manlig elev 1959.)

Jorden krymper

Inledning. »Radioröster, skarpa och opersonliga, meddelar senaste nytt. Telegram signaleras, telefontrådar sjunger, fram ur tidningspressarna rullar senaste nytt, senaste nytt. Allt går fort. Meddelande för meddelande läses upp och avlyssnas, och plötsligt känner man till de viktigaste händelserna i en liten stat, belägen flera tusen kilometer från ens egen.« (Kvinnlig elev 1963.)

Ett av John Landquists första råd kan verka självklart, men förtjänade att inskräpas för varje studentkull. Uppmärksamma noga ämnets lydelse och de anvisningar som ges för uppsatsen i ämnet! En uppsats kunde vara faktaspäckad och stilistiskt formfulländad, men blev obönhörligt underkänd om författaren hade missuppfattat ämnet. En elev valde ämnet »En nobelpristagare, som intresserat mig«, men bortsåg olyckligtvis från att Skolöverstyrelsen angivit att svenska nobelpristagare skulle behandlas i ett annat av årets uppsatsämnen. Eleven skrev om en svensk nobelpristagare och underkändes. En annan elev valde ämnet »Turistväsendet ur ekonomisk och kulturell synpunkt« och skrev nästan uteslutande om Svenska Turistföreningen. Eftersom ämnet gällde ekonomiska och kulturella aspekter var en sådan avgränsning inte motive-rad och uppsatsen underkändes.

Ett annat råd är att välja ämne så snart som möjligt. Om man dröjer i en timma har man försuttit dyrbar tid. En sådan uppsats brukar bli sämre, dels därför att man får kortare tid på sig, dels för att man hunnit blir nervös av tvekandet. Välj det ämne som du har bäst kunskaper i, är Landquists enkla råd. För att man ska ge sig själv full rättvisa gäller det att komma igång snabbt och skriva uppsatsen i lugn och ro.

Gör först en disposition över ämnet och gör några anteckningar. Denna förberedelse bör visserligen inte få ta mer än någon halvtimma, men hjälper att strukturera uppsatsarbetet. En god uppsats, påpekar Landquist, har två grundegenskaper: den utgör en meningsfull helhet och den består av delar som passats

samman till denna helhet. Planläggningen går ut på att viktiga delar skiljs från mindre viktiga, att de olika delarna blir begripliga och att delarna fogas samman till en lämplig följd. I en historisk uppsats kan framställningen följa tidsförloppet, en litterär framställning kan börja med en författares första verk och när det gäller ett mer komplicerat ämne är det oftast bäst att gå från det enkla till det mer invecklade.

Erfarenheten hade visat att många elever valde att skriva något av de allmänna ämnen som brukade finnas i slutet av ämneslistan. Men John Landquist varnar för denna skenbart lätta lösning. Välj i stället något sakämne, som vanligen ger högre betyg. Årligen skrivs många omogna och likgiltiga uppsatser i ett allmänt ämne, suckar Landquist. Har man inte egna erfarenheter i anknytning till ämnet och kan man inte fälla några självständiga omdömen i saken hamnar man i prat och eftersägeri.

John Landquists stilistiska råd är lika enkla som grundläggande. Tänk på att skriva korta och klara meningar. Skriv som det faller sig naturligt, men se upp för jargongbetonad svada. Den som använder bildspråk bör kontrollera att det verkligen är träffande och inte har sidor som stör intrycket. Överlasta inte uppsatsen med bilder. Slutligen manas uppsatsskribenterna att ge sig tid för den slutliga överarbetningen. Läs lugnt och med vaken kritik igenom kladden en eller helst två gånger innan uppsatsen renskrivs. Man måste överväga om någon viktig del av ämnet glömts bort eller om man svävat utanför ämnet. Stryk överflödiga satser. Observera satsbyggnad, böjningar, ord-

val och avlägsna fula upprepningar.

Studentuppsatserna var en del av en officiell examinationsprocess och blev därmed offentliga handlingar som arkiverades för eftervärlden. Forskare och andra nyfikna har därmed möjlighet att gå tillbaka till vad författare och andra personer skrev i gränslandet mellan ungdom och vuxenvärld. August Strindbergs studentuppsats från 1867 handlade sålunda om kyrkostriden mellan Augustinus och Pelagius och tilldelades betyget AB.

Hjalmar Branting fick A för sin uppsats 1877 om samfärdselns betydelse. Hans avslutning är en uppvisning i briljant formuleringskonst: »Ännu kallas visserligen de för drömmare och utopister, vilka våga tala om de skilda nationaliteternas uppgående i en högre enhet, men »dagens utopier är morgondagens verkligheter«, och den alltmer utvecklade samfärdseln skall en gång, i förening med vetenskapen, vars kosmopolitiska karaktär över allt är erkänd, föra människosläktet till det höga mål, som under franska revolutionen för första gången formulerades i det sista av de ryktbara orden: frihet, jämlikhet, *broderskap*.«

Studentuppsatsen kunde alltså bli ett prov på både lärdom och språkbehandling. Men sådana mästarprov var sällsynta undantag. Statistik från 1957 visar exempelvis att knappt två procent av uppsatserna i svenska fick högsta betyget A. Drygt fyra procent underkändes. De flesta uppsatser godkändes alltså med större eller mindre anmärkningar på språk och sakinhåll.

Klassiska språk

Gymnasiets historiska ursprung i kyrkans utbildning märktes långt in på 1900-talet genom betoningen på de klassiska språken. Latin, grekiska och hebreiska ingick i prästutbildningen och hade en mycket stark ställning i kursplanerna. Till en början var en elev tvingad att söka dispens för att få byta ut de klassiska språken mot moderna språk eller andra ämnen.

Det var undervisningen i latin som hade den allra mest centrala platsen. Latinstudierna ägnades många veckotimmar och de första elever som tog studenten kunde ha läst latin under sammanlagt åtta år. Det var inte bara kyrkans behov som motiverade latinets dominans. Latinet hade sedan medeltiden varit det gemensamma språket för vetenskapsmän över hela Europa. Latin har kallats »de lärdas modersmål«. I läroverket hade latinstudierna också en disciplinerande funktion: »med dess grammatiska drill tränades skolpojkar till arbetsflit, tankereda och begreppsklarhet, tukt och lydnad« konstaterar historikern Christina Florin och pedagogen Ulla Johansson.

Den svenska gymnasieskolans historia kan skildras som en berättelse om latinets successiva tillbakagång. De klassiska språken försvann dock inte under tystnad. »Striden om latinväldet« är titeln på en statsvetenskaplig avhandling som ger röst åt de starka krafter som utlöstes av de skolpolitiska reformsträvandena. Konservativa ämbetsmän i stat och kyrka stod mot liberala reformvänner.

Skolpolitiken blev inte bara en kulturkamp utan också en klasskamp. I avhandlingen visar Olof

Wennås att striden inte i första hand stod mellan herrar och bönder utan snarare mellan aristokrati och medelklass. Det var den uppåtstigande borgerligheten som blev den främsta förespråkaren för näringsfrihet och en skolutbildning inriktad på praktisk samhällsnytta. Den unga arbetarrörelsen vände däremot sin kraft åt annat håll eftersom ekonomiska, sociala och politiska reformer ansågs mer angelägna. Först när »magfrågan« var löst skulle turen komma till bildningsfrågan, som Axel Danielsson förklarade arbetarrörelsens strategi.

Striden om latinväldet var också en konstitutionell konflikt. De konservativa ville värna konungens makt över lagstiftningen medan skolreformatörerna pläderade för ökad riksdagsmakt. Att det dröjde så länge innan reformkraven gick igenom beror delvis på riksdagens sociala sammansättning. Första kammaren dominerades av konservativa ämbetsmannaintressen. Andra kammaren bestod till stor del av bönder som såg med skepsis på stadsintressenas krav på kostnadskrävande skolreformer. Först när andra kammaren genom rösträttsreformer blivit mer medelklasspräglad kunde den förmås att acceptera kraven på en läroverksreform.

Redan från början hade latinundervisningen en inriktning på grammatik och formella aspekter. De skriftliga översättningsövningarna stod i centrum och denna pedagogik satte också spår i studentskrivningarnas utformning. Under studentexamens slutskede var det bara eleverna på latinlinjen som avlade skriftligt prov i latin. Studentskrivningen i latin år 1963 är

ett typiskt exempel. »Aurelianus imperator postquam magno proelio apud Emesam facto Zenobiam vicit« inleds den klassiska text på en knapp sida som inom tidsramen på sex timmar skulle översättas till svenska.

Moderna språk

Tyska var huvudspråket vid den tid då studentexamen infördes. Ett stycke in på 1900-talet hade också franska en stark position i gymnasiets språkutbildning. Under studentexamens sista årtionden hade engelska blivit det ledande språket. Då hade också kursplanerna breddats så att eleverna frivilligt kunde avlägga skriftligt prov i ryska och spanska (på några enstaka skolor i finska och italienska).

Undervisningen i de moderna språken följde länge den modell som hade etablerats genom latinämnet. Grammatik och översättningar stod i förgrunden, vilket innebar att litteratur, kultur, samhälle och muntlig framställning ägnades mindre utrymme. Under många år gjordes försök att förskjuta språkundervisningens tyngdpunkt från de rent skriftliga färdigheterna och den ensidiga översättningsdrillen. Skrivningarna i studentexamen vittnar om denna breddning i synen på språkundervisningen. Översättningar kompletterades av andra slags uppgifter.

Skrivningarna i moderna språk kunde bestå av flera olika typer av prov. Det kombinerade provet utgjordes av översättning både från och till det främmande språket. Ett flerdelat prov bestod av fyra olika slags uppgifter: översättning till svenska, översättning från

svenska, ett halvdussin frågor som skulle besvaras på det främmande språket och slutligen en kortare uppsats kring något av vissa förelagda ämnen. Alternativt kunde eleven skriva en lite längre uppsats på det främmande språket. Skrivningen brukade innehålla fem eller sex ämnesförslag.

Matematik

Det skriftliga provet i matematik bestod vanligen av åtta olika uppgifter. Matematikskrivningen förekom i tre varianter: svåraste uppgifter för reallinjens matematiska gren, enklare för reallinjens biologiska gren och (relativt) enklast för allmänna linjens sociala gren.

Utformningen av matematikprovet följde i huvudsak samma grundlinjer genom åren. Skrivningarna återspeglade dock en viss breddning av matematikämnet. Successivt tillkom sålunda fler inslag av funktionslära, sannolikhetskalkyl och statistik.

De elever som skrev i matematik uppmanades att förklara införda beteckningar och motivera uppställda ekvationer. Resonemang, lösning av ekvationer och genomförande av uträkningar fick inte vara så knapphändiga att de blev svåra att följa. Geometriska uppgifter skulle åtföljas av figurer, ritade med blyerts med hjälp av passare och linjal.

Svårighetsgraden föranledde upprepade diskussioner genom åren. Den ökande tillströmningen till gymnasiet åtföljdes av en snabbt stigande andel underkända prov. Uppgifterna gjordes därför något enklare. Några exempel kan illustrera uppgifternas karaktär.

Bestäm summan av alla tresiffriga hela positiva tal, som är jämnt delbara med 3 men inte 9. (Biologisk gren och social gren, vt 1963.)

I en rät cirkulär kon är toppvinkeln rät. Ett plan genom konens spets bildar vinkeln v med basytan. Planet skär vidare mantelytan utefter två generatriser, som med varandra bildar vinkeln u . Visa, att $\cos u = \cot^2 v$. (Matematisk gren, vt 1963.)

I ett rätvinkligt koordinatsystem går kurvan $y = b(a^2 - x^2)$, där a och b är positiva tal, genom punkten $(1;1)$. Bestäm minimivärdet för ytan av det ändliga område, som begränsas av kurvan och x -axeln. (Matematisk gren, vt 1966.)

I en triangel ABC är AB 6 cm och AC 5 cm. Vinkeln C är dubbelt så stor som vinkeln B. Beräkna längden av sidan BC. (Biologisk gren, vt 1967.)

Fysik

Förändringarna i fysikskrivningens innehåll avspeglar den naturvetenskapliga utvecklingen under studentexamens århundrade. Klassiska fält som mekanik, värmelära och optik kompletterades efter hand av atomlära, relativitetsteori, kvantmekanik och andra ämnesområden. Utformningen av provet liknade matematikskrivningen. Ett antal uppgifter, vanligen åtta till antalet, skulle lösas och inga andra hjälpmedel än formelsamling, passare och linjal var tillåtna. Några exempel från studentskrivningen i fysik 1963:

En person skall skjuta en kärra, som med last väger 100 kg, uppför en 3,0 m lång backe med lutningen 1:10. För att kunna utföra detta arbete ger han kärran god fart, redan innan han kommer fram till backen, och har vid backens fot hastigheten 2,0 m/s. Med vilken konstant kraft, riktad parallellt med backens plan, måste han minst skjuta på kärran, för att få den uppför backen? Accelerationen vid fritt fall kan sättas lika med 10 m/s^2 .

En person betraktar ett föremål genom en lins (lupp) med styrkan + 5 dioptrier. Linsen hålles 15 cm från ögat och föremålet 15 cm bakom linsen. Hur stor vinkelförstoring erhåller han, då han använder linsen på detta sätt? Hans synvidd (avstånd för tydligt seende) är 25 cm.

Ett band av legeringen nickelin har rektangulär genomskärningsyta. Bandets bredd är 5,0 mm och dess tjocklek 0,40 mm. För att bestämma legeringens resistivitet har man anslutit 80,0 cm av bandet i serie med en amperemeter till en spänningskälla. En voltmeter har anslutits över det inkopplade bandet. Voltmetern visar 142 mV och amperemetern 0,87 A. Beräkna nickelens resistivitet. Strömmen genom voltmeteren försummas.

4. Muntliga prov

EFTER STUDENTSKRIVNINGARNA FÖLJDE en muntlig prövning. Kravet på att eleven måste ha godkänt på alla skrivningar, eller i alla fall godkänt på uppsatsen i svenska, för att få gå vidare till muntan luckrades med tiden upp. Det muntliga provet gällde i princip alla obligatoriska ämnen (kristendomskunskap och filosofi var frivilliga ämnen i studentexamen).

I början av 1900-talet förhöordes eleverna i sju olika ämnen med en förhörstid på upp till 45 minuter per ämne. Efter hand reducerades förhörstiden per elev. Under en period valdes fyra eller fem ämnen ut för det muntliga förhöret och varje elev kunde då förhöras under en kvart, upp till en halvtimme, per ämne. I början av 1960-talet hade förhörstiden minskats till 10–15 minuter och examinationsgrupperna utökats till fem eller sex elever. Under studentexamens sista år förhöordes eleverna i två, tre eller fyra ämnen. De muntliga förhören hölls under en och samma dag och fick pågå i längst sex timmar.

Förhöret leddes normalt av den ämnesansvarige läraren. Studentexamen var inte öppen för allmänheten utan hölls bakom stängda dörrar. Närvarande vid förhöret var, utöver eleverna och läraren, något av de ojäviga vittnen som utsetts av kommunens skolstyrelse.

Dessa vittnen hade också rätt att närvara vid det efterföljande examenssammanträdet. Under studentexamens första tid, då statskyrkan ännu hade överinseende över skolorna, var biskopsämbetet och domkapitlet huvudman för läroverket. I egenskap av *eforus* hade biskopen ansvaret för att kontrollera gymnasieutbildningen och var bland annat närvarande vid studentexamens muntliga prov.

Sist, men inte minst, bevistades det muntliga förhöret av en censor. Från början var det regeringen som utnämnde censorerna, men senare övertogs denna uppgift av Skolöverstyrelsen. De flesta censorer var universitetsprofessorer, men det förekom också att kulturpersonligheter och ämnesexperter fick detta uppdrag att på statens vägnar kontrollera gymnasieelevernas kunskaper. I takt med utbildningsväsendets expansion ökade antalet censorer, från 30 år 1930 till knappt 200 vid 1960-talets början. Dessa granskare fördelades på censorsgrupper, vilka fick ansvar för en eller flera skolor på en ort. I genomsnitt tillbringade en censor två veckor på förrättningsresor och hann då förhöra ett knappt hundratal elever.

Censorerna skulle enligt instruktionen hålla sig förtrogna med läroverk, läroplaner och de vanligaste läroböckerna. Censorn hade i uppgift att se till att de muntliga förhören hölls i enlighet med gällande regler. Med ledning av skolans rapportering av betyg och studieresultat (bland annat sammanställda i form av så kallade treterminerskataloger och censorskort) bestämde censorerna vilka elever som skulle förhöras i vilka ämnen. En vecka i förväg fick eleven veta vil-

ka ämnen som han eller hon skulle gå upp i. Det var en alltför kort tid för att eleven skulle hinna reparera mer betydande kunskapsbrister, men tillräckligt lång tid för att repetera det allra viktigaste och att råplugga de kompendier och repetitorier som fanns utgivna för just detta tillfälle. Inga hjälpmedel var tillåtna vid det muntliga förhöret. Eleverna fick dock göra anteckningar under förhöret och i språkämnen kunde någon av gymnasiets textböcker användas som underlag.

En timma före förhörets början fick den examine-
rande läraren reda på vilka uppgifter som censorn bestämt. Läraren var dock strängeligen tillhållen att inte yppa informationen för någon utomstående, alla minst eleverna. Avsikten med förhandsinformationen var att läraren skulle »hinna övertänka och förbereda« förhörets frågor.

Censorn förhöll sig vanligen i bakgrunden under förhörets gång, men hade också rätt att ta över förhöret. I sådant fall måste censorn själv fullfölja hela förhöret med eleven eller elevgruppen. Det var ytterst censorn som hade ansvaret för att det muntliga provet gav »en klar uppfattning om examinandernas kunskaper«, som det hette i Skolöverstyrelsens anvisningar.

Redan i början av 1900-talet betonades att det gällde att undvika läsförhörets duggande med detaljfrågor. Strävan var att lägga upp det muntliga förhöret så att det uppmuntrade självständigt arbete och ett samlat och väl ordnat vetande. Undervisning och förhör skulle bygga på elevernas aktivitet och närma sig en vetenskaplig forsknings- och framställningsmetod. Uppläggningsen av förhöret skulle därför vara sådan

att frågornas reala och logiska sammanhang framstod fullt klart. Småfrågor borde undvikas eftersom förhårets väsentliga del skulle bestå av mer omfattande uppgifter. »Redogör för ...« var en vanlig upptakt som förväntades leda till sammanhängande sakliga framställningar av elevens vetande eller meningar inom ett visst område. Redogörelserna fick dock inte gynna mera ytliga minneskunskaper utan skulle låta elevens reflektionsförmåga och omdöme komma till sin fulla rätt. Det väsentliga var att examinanderna kom till tals och fick bästa möjliga tillfälle att visa vad de kunde och vad de förstod, påpekade Skolöverstyrelsen.

Skolöverstyrelsen utarbetade förslag till uppgifter för den muntliga prövningen. Av 1967 års vägledning, vid den tiden klassificerad som konfidentiell, framgår att förhören i svenska kunde utgå från en skönlitterär text eller något exempel på sakprosa. Litteraturhistoriska uppgifter kunde användas för att ge eleven tillfälle att visa sin kännedom om väsentligare litterära strömningar och dessas samband med den allmänna kulturen. Bland de sextiototal förslag som räknas upp finns ämnen som »Upplysning och förromantik i Kellgrens diktning«, »Realism och naturalism«, »Strindberg som dramatiker«, »Litterär samhällskritik« och »Kvinnofrågan i svensk litteratur«.

Förhören i historia kunde, enligt Skolöverstyrelsens förslag, utgå från uppgifter som »Kolonialpolitik under 1600- och 1700-talen«, »Rysslands utveckling som europeisk stormakt 1700–1815«, »De nationella rörelserna under 1800-talet«, »Europa efter första världskriget« och »De nationella diktaturerna«. För-

höret kunde också ta upp ämnen från svensk historia, såsom »Riksdagen under 1700-talet«, »Svensk-norska unionen«, »Den svenska kungamakten efter 1809«, »Den politiska och fackliga arbetarrörelsen i Sverige« samt »Den svenska neutralitetspolitiken under 1800- och 1900-talen«.

Den muntliga prövningen i engelska, franska, tyska och andra moderna språk kunde utformas som ett friare samtal över något ämne av skiftande svårighetsgrad. Lite enklare uppgifter kunde vara att eleven beskrev sin väg till skolan, berättade något om sina framtidsplaner eller skildrade ett biobesök. Bland de något svårare uppgifterna fanns exempel som att berätta något om den världspolitiska situationen och att berätta om någon klassiker inom litteraturen.

Elever som kom upp i geografi kunde mötas av frågor om »Kontinenternas byggnad«, »Luftryck och luftcirkulation«, »Hur människan förändrar landskapet«, »Världshandeln« och »Det svenska jordbrukets strukturförändringar«.

Naturvetare som förhöredes i matematik fick vara beredda på att demonstrera sina kunskaper i statistik, analytisk geometri, kägelsnitt, funktionslära, kurvkonstruktioner, derivator, deriveringsregler, trigonometriska funktioner, exponential- och logaritmfunktioner, rymdgeometri och ytberäkningar.

Om en elev besvarade en fråga oriktigt eller lämnade felaktiga uppgifter borde examinatoren, enligt Skolöverstyrelsen anvisningar, konstatera detta med ett kort beriktigande utan att inlåta sig på att själv utreda frågan. Skulle eleven visa sig grovt okunnig eller vara

ur stånd att redovisa kunskaper inom det förelagda området uppmanades examinatorn gå över till en annan del för att ge eleven tillfälle att redovisa sina insikter. Den examinerande läraren kunde också be censored om en förhörsuppgift inom ett annat område.

Examinatorn tillhölls att vara ordknapp. Ovidkommande anmärkningar skulle undvikas och förebråelser fick inte förekomma. Eleverna skulle heller inte få otillbörlig hjälp genom alltför menlösa frågor, förtäckta påståenden i frågeform eller ifyllnadsfrågor. Eleverna tillhölls att tala så högt att deras svar utan svårighet kunde uppfattas av censor och andra som var närvarande vid förhöret.

Framåt eftermiddagen, när den muntliga prövningen hade avslutats, sammanträdde censorerna och de examinerande lärarna under rektorns ledning. Läraren angav vitsordet, det vill säga betyget, för varje elev i alla de ämnen, både obligatoriska ämnen och tillvalsämnen, som ingick i elevens studentexamen. Betygen skulle avse de kunskaper som eleven visat prov på under de två senaste läsåren. Examensförhörets resultat skulle beaktas vid betygsättningen.

En elev som fått lägst betyget Godkänd i samtliga obligatoriska ämnen skulle godkännas i studentexamen, såvida minst halva antalet censorer ansåg att han eller hon borde godkännas. En elev som hade blivit underkänd i ett av de obligatoriska ämnena kunde godkännas om han eller hon kompenserade bristen genom tillräckligt goda betyg i andra ämnen. En sådan kompensation krävde dock ett instämmande av minst två tredjedelar av de lärare som undervisat ele-

ven under terminen samt minst halva antalet censorer.

För den elev som godkänts utfärdade rektor ett betyg över avlagd studentexamen i enlighet med ett av Skolöverstyrelsen fastställt formulär. Det fanns särskilda bestämmelser för omprövning, fyllnadsprövning och särskild prövning samt vissa specialregler för elever som gick upp som privatister. Den som hade underkänts i examen hade rätt att tillgodoräkna sig de ämnen som han eller hon hade godkänts i och kunde begära att få ett betyg över dessa ämnen. Omprövning innebar att en elev som underkänts i examen men som bara underkänts i några enstaka ämnen inte behövde göra om hela examen utan bara komplettera de svaga ämnena. Möjligheten att gå upp som privatist kunde utnyttjas av den som skaffat sig gymnasiekunskaper vid sidan av läroverket, exempelvis genom korrespondensstudier.

Censorerna hade egentligen bara ett formellt maktinstrument, men ett formidabelt sådant. En censor hade rätt att underkänna en elev. Ett sådant beslut krävde dock en särskild motivering och skälen skulle tas upp i examensprotokollet.

Studentexamen i litteraturen

Studentexamen, särskilt den avslutande muntan, blev ämnet för många berättelser och legender och förekommer också i svensk skönlitteratur.

I romanen *Paul Hoffman – läroverksadjunkt* (1935) berättar Hugo Swensson om en ung lä-

rares möte med gymnasisternas värld. Han anstränger sig för att förbereda sina elever inför den slutliga prövningen, men bävar själv inför det muntliga förhöret. Ängslan »gällde inte så mycket själva kunskaperna utan snarare examenssituationen som sådan och framför allt den gåtfulla och svårbesvarna makt, som kallas censorer«. Paul försöker »efter bästa förmåga korrigera skräckbilden«.

Så är den stora dagen inne och censorerna har anlänt. Författaren skildrar stämningen i lärarrummet strax innan förhören ska börja. »Framme vid övre ändan av kollegiebordet står rektor Arving, fin, prudentlig och värdig, och bläddrade i några tabeller för ett par av censorerna. I överigt var bordet betäckt med studentskripta, nu prydligt inhäftade i blått ämnes- och klassvis. Här och var stod en examinerator i intresserat samtal med sin censor. Gamle Dahl satt i en soffa och drog igenom den text i Curtius, som han fått i uppgift för sin latingrupp, och Lindstedt ögnade igenom en spalt i Dictionnaire générale framme vid lexikonhyllan. Alla voro klädda i redingot eller jackett. Luften var hög av angenäm spänning. Det var Universitetet, som markerade sitt samband med Läroverket, Vetenskapen, som höviskt erkände den grund, på vilken den staplade sina byggnadsstenar. I en annan soffa sutto ett par examensvittnen i lågmält samtal, synbarligen livade av den akademiska fläkten.«

Under pseudonymen Maria Lang skrev Dagmar Lange en serie detektivromaner som nådde stor popularitet under 1950- och 1960-talen. Dagmar Lange hade disputerat i litteraturhistoria och var yrkesverksam som lektor och rektor vid ett flickläroverk i Stockholm. Deckaren *Vår sång blir stum* (1960) väver sin intrig kring en studentexamen.

Efter de muntliga förhören skiftar scenen till betygssammanträdet. Där spetsas situationen till. En elev har fått underkänt i latin, men rektorn och lärarna anser att de övriga betygen räcker som kompensation. Då tar en censor till orda. »Vi har under vår censorsresa haft ett par identiska fall. Fall där alltså eleven i fråga har haft underbetyg *i ett och samma ämne* i fyra terminer, och där han eller hon har flyttats till högsta ringen oavsett detta underbetyg. Vi har inte i något av dessa fall ansett oss kunna tillråda ett godkännande. Det är, som jag under överläggningarna med rektor Hellman med skärpa har framhåvt, en princip från vilken inga undantag gives. Läger man därtill Barbro Sandgrens markerade svaghet även i engelska måste censorerna för sin del med beklagande *underkänna hennes examen*.« »Dråpslaget har fallit«, Barbro Sandgren får gå ut bakvägen. Av den fortsatta skildringen framgår att rektorn och censorn har träffats tidigare. Rektorn hade varit opponent på censorns doktorsavhandling i Uppsala. Men den yngre och smartare avhandlingsförfattaren vred alla vapen hur händerna på

opponenten »och i timmar lät sin opponent schavottera som respondent«. Det var den yngre avhandlingförfattaren som därefter fick en professur, medan den förbigångne opponenten fick nöja sig med att bli rektor vid ett landsortsläroverk. »Om det här är sanningen om det som har skett här i dag – då är atmosfären i Skoga till och med mer unken än i Uppsala.«

Den mest berömda examensskildringen i svensk litteratur finns i Hjalmar Bergmans *Markurells i Wadköping* (1919). Orolig över sin sons utsikter att klara den muntliga examen kommer värdshusvärden Markurell på en lysande idé. Han ska bjuda censorerna på en överdådig frukost och dessutom inrätta ett stipendium till minne av sonens examen.

»Klockan halv tolv kom olycksbudet. Unge Markurell hade inför censor, lärare och examensvittnen blottat en häpnadsväckande okunnighet i kemi. Det var överraskande, ty läraren i kemi stod i ett intimt finansiellt förhållande till den äldre Markurell. Men människors opålitlighet är det enda pålitliga i en värld, som befolkas av borgenärer och gäldenärer. Herr Markurell visade självbehärskning, han sade endast: Satan! Jag kommer med frukosten. Jag ska bjuda hela byket på frukost! Sen få vi se!«

»Herr Markurell såg sig omkring. Teologen och överstinnan hade åter dragit sig tillbaka i fönstersmygen; rektor stod försjunken i ett automatiskt

tuggande och tänkande. Herr Markurell smög sig på tå fram till bordet, utvalde bland buteljerna den äldsta av Bourgognes trinda döttrar, tog tvenne glas och gick alltjämt på tå fram till den storätande naturvetenskapsmannen. Han ställde ifrån sig butelj och glas på bordskanten, lade handen milt vädjande på jättens arm och började med lågmäld, len röst:

»Professorn! Professorn blev rasande för vad han sa, den där teologen. Ja visst fan var det dumt. Men inte ska professorn vara rasande! Kemi är bra, det är inte fråga om det. Men om en yngling är välartad, professorn, om han är anständig och arbetsam och välartad – då är det huvudsaken. Medge det, professorn. Det är huvudsaken och kemi är bisaken. Huvudsaken är att han gör sin far heder och glädje. Medge det!

Jag är villig att medge det, svarade professorn och ställde från sig tallriken. Herr Markurell sade:

Då dricker vi på det!«

Hjalmar Bergman återkom till temat med studentexamen i Wadköping. Berättelsen *Flickan i frack* (1925) kretsar kring den skandal som inträffar då den upproriska Katja Kock uppträder på studentbalen iklädd det manligaste av klädesplagg. Studentbalen brukar vara »en solid företeelse« som »försiggår i de mest fasta och betryggande former«. »Man vet på pricken hur man skall uppträda.«

»Just då urverket dragits upp för att mänskligt att döma fungera oklanderligt i tre timmar och tre kvart, just i detta ögonblick inträdde studenten Kock.« »Den vackra idyllen krossades, leksaken gick sönder, urverket stannade, musiken tystnade, dockorna stodo orörliga där musiken släppt dem.« »En flicka i frack!«

Statistiken från åren mellan 1935 och 1950 visar att av dem som gick upp i den muntliga prövningen var det ungefär fem procent som underkändes. Under de sista årtionena var det mellan två och fyra procent som kuggades varje år. Det var alltså relativt få som faktiskt råkade ut för det som abiturienterna fruktade mer än något annat: att köra i muntan.

Beräknar man andelen godkända i proportion till det totala antalet elever som anmält sig till studentexamen finner man att det var mellan 80 och 90 procent som tog sig igenom både den skriftliga och den muntliga prövningen. Andelen som godkändes steg successivt under 1960-talet, vilket ledde till en diskussion om tänkbara förklaringar. Eleverna kanske blev bättre och bättre, proven kanske blev enklare eller så hade bedömningen blivit mindre sträng. Risken för betygsinflation uppmärksammades både i skolkretsar och i den allmänna debatten.

Censorerna hade i uppgift att vidarebefordra sina intryck till Skolöverstyrelsen. Inte sällan hördes klagomål på elevernas kunskapsnivå. En censor rapporterade exempelvis att examensförhöret i engelska gett »ett mycket nedslående resultat«. Såväl innanläsning

och realiekunskap som förmåga att översätta och tala engelska »vittnade om osäkerhet eller rentav svaghet i ämnet«.

Studentexamen var förknippad med förväntningar, prestationskrav, legender och firande. Men själva den officiella avslutningen var tämligen lågmäld. Efter de skriftliga och muntliga proven återstod för skolans rektor att för varje godkänd elev underteckna en A4-blankett med rubriken »Betyg över avlagd studentexamen på reallinjens matematiska gren« eller vilken gren det nu gällde. För varje ämne angavs vilka betyg som eleven erhållit. Betygen sattes enligt den skala som hade »Berömlig« (A) som toppbetyg. Den avslutande raden löd: »På grund härav har NN blivit i studentexamen godkänd, vilket härmed till bevis meddelas.«

5. Abi, bac och A-levels

STUDENTEXAMENS AVSKAFFANDE GENOM riksdagsbeslut 1964 och slutligt genomförande 1968 innebar förvisso en stor förändring, men ändå inte ett fullständigt brott. Det fanns vissa undantag från huvudregeln. Alla som avslutade sina gymnasiestudier enligt den äldre ordningen tog inte studentexamen med censorer och muntliga förhör. Examinationen vid fackgymnasier som tekniska gymnasier och handelsgymnasier var väsentligt enklare.

Efter det att läroverk och studentexamen försvunnit har ett antal gymnasieelever fortsatt att examineras enligt en ordning som liknar det gamla examenssystemet. Sådana inslag i dagens svenska gymnasier är ofta ett utslag av internationalisering. På liknande sätt som examensformer och betygssystem harmoniserats när det gäller europeiska universitet och högskolor finns det institutioner och regler som avser att åstadkomma större jämförbarhet mellan de europeiska gymnasiernas examina och betyg.

Internationell och europeisk studentexamen

Förekomsten av en internationell och en europeisk studentexamen innebär att gymnasieelever i olika län-

der kan avlägga examen efter samma slags prov.

Internationell studentexamen (International Baccalaureate) tillkom på privat initiativ i Schweiz i slutet av 1960-talet. Detta gymnasieprogram består av ett tvåårigt studieprogram som avslutas med en examen (diploma). Provet består dels av en uppsats, dels av skriftliga prov inom sex olika ämnesområden. Eleverna ska också delta i aktiviteter som gäller konstnärligt skapande, samhällsengagemang eller andra liknande projekt. Muntliga förhör kan också förekomma. Det internationella studentexamensprogrammet ges numera i ett hundratal olika länder, därav i ett trettiotal svenska gymnasier. Merparten av undervisning och litteratur brukar vara på engelska.

Europeisk studentexamen (European Baccalaureate, Baccalauréat Européenne) är avslutningen på studier i Europaskolorna. Dessa skolor regleras av en EU-konvention och finns i dag i sju EU-länder, dock ej i Sverige. Europaskolorna är avsedda för EU-tjänstemännens barn, men andra elever kan få tillträde i mån av plats. Europaskolorna följer en egen läroplan och egna kursplaner. Skolgången avslutas med en studentexamen som grundas på skriftliga prov. Alla medlemsstater erkänner denna examen, som ger tillträde till högskolestudier.

Internationell harmonisering och europeisk integration har emellertid ändå i mindre grad berört de nationella skolsystemet. Studieuppläggning, terminssystem, lärarutbildning och pedagogiska traditioner ser relativt olika ut i Europas länder. Vidgas perspektivet även till andra världsdelar blir variationsrikedomen ännu

större. Några exempel kan illustrera hur formerna för gymnasiestudiernas avslutande skiljer sig mellan olika länder.

Norden

Finland har haft en form av studentexamen i över 150 år. Liksom i Sverige har examen sitt ursprung i inträdesproven till universiteten, men till skillnad från sitt västra grannland har Finland valt att behålla studentexamen. Den grundläggande principen är densamma, men många enskildheter i examensformerna har förändrats genom åren. Tyngdpunkten har förskjutits från muntliga till skriftliga prov. Ursprungligen bestod provet endast av ett muntligt förhör. Numera grundas studentexamen helt och hållet på skriftliga prov.

I gymnasiet, som är den högskoleförberedande delen av det finländska skolsystemet, betygssätts eleverna i de kurser de läser av de undervisande lärarna enligt en sjugradig betygsskala. Utöver detta genomgår de studentexamen. I studentexamen ingår obligatoriska prov i modersmålet (finska eller svenska) och litteratur samt tre prov i ämnen som eleven väljer själv inom vissa ramar. Eleven kan också frivilligt genomgå prov i fler ämnen. Examensproven bedöms först av de undervisande lärarna och därefter av Studentexamensnämnden, även här enligt en sjugradig betygsskala.

Studentexamensnämnden är en statlig myndighet som anordnar och genomför examen. Nämnden utfärdar föreskrifter om innehållet i proven, provarrangemangen och bedömningen av proven. Nämndens ord-

förande utses av undervisningsministeriet, som på förslag av universiteten, högskolorna och utbildningsstyrelsen också tillsätter cirka 40 medlemmar som representerar de olika läroämnena i examen. Nämnden assisteras i arbetet med provuppgifter och bedömning dessutom av experter inom olika fackområden.

För några år sedan ändrades formerna för provet i modersmålet. Skrivningen i finska respektive svenska består av två delar: ett prov i textkompetens och ett essäprov.

Provet i textkompetens avser att testa examinandens förmåga till analys och slutledning samt hans eller hennes språkliga framställning. Provet i textkompetens är sex timmar långt. Vid provet får examinanderna ett häfte som innehåller uppgiftsbeskrivning och textutdrag från skönlitteratur, facklitteratur och nyhetsmedier. Uppgifterna kan gälla betydelser, strukturer, uttryckssätt, tematik, reception och kontext samt relationerna mellan dessa i en eller flera givna texter. Examinanden kan till exempel uppmanas att kommentera eller referera en given text. Svaret förväntas vara på en eller två handskrivna sidor. Bedömningen utgår från såväl innehåll som språklig utformning.

Essäprovet påminner om Sveriges gamla student-skrivning. Provet testar graden av utveckling i examinandens tänkande, hans eller hennes språkliga framställning och behärskning av helheter. Eleven ska välja ett av ett dussintal förelagda ämnen och får sex timmar på sig att utforma en genomarbetad uppsats som ska inlämnas i renskrivna form. Ämnena för skrivuppgifterna kan anknyta till innehållet i läroämnet mo-

dersmål och litteratur, men också mer allmänt till gymnasisternas allmänbildning och livserfarenhet. Perspektivet för uppsatsen kan anges i uppgiften, men ofta ges skribenten tillfälle att själv välja perspektiv.

Norge tillämpar också ett system där eleverna får två olika betyg: dels ett ämnesbetyg, dels ett examensbetyg. Examensbetyg sätts av utomstående censorer efter varje årskurs. I vissa prov deltar alla elever, i andra endast ett urval elever. Slutprovet består både av en skriftlig och av en muntlig del. Eleverna bedöms efter en sexgradig betygsskala både för examensbetyg och för ämnesbetyg.

Danmark har flera högskoleförberedande utbildningar, alla treåriga. Eleverna examineras i tio ämnen och i ett projektarbete. Betygsskalan är sjugradig. Ämnesexaminationerna består vanligen av skriftliga och muntliga prov men kan på vissa utbildningar, som den tekniska, också bestå av praktiska prov. Examinationen genomförs i samverkan mellan lärare och externa censorer. Examensbeviset består både av årsbetyg, det vill säga ämnesbetyg som satts av de undervisande lärarna, och av examensprovbetyg och betyg i projektarbetet.

Övriga Europa

Abitur, i vardagslag benämnd »Abi«, är den tyska examen som avslutar gymnasieskolan. Denna examen har sitt ursprung i universitetens inträdesprövning. I början av 1800-talet tog staten över kunskapskontrollen och den mogenhetsexamen som då tog form blev en

förebild även för andra länder, inte minst Sverige. Dagens examen koncentreras till prov i fyra eller fem ämnen. Proven är både skriftliga och muntliga, men den närmare utformningen skiljer sig mellan olika delstater. Förbundsstatens decentralisering av skolväsendet innebär att Tyskland saknar en enhetlig examensform.

Frankrikes baccalauréat, allmänt förkortad »bac«, har sina rötter i medeltidens universitet. I dag kan man avlägga examen med olika inriktningar, exempelvis med naturvetenskaplig, humanistisk samt ekonomisk och social profil. De skriftliga proven dominerar numera, men det finns alltså vissa inslag av muntliga förhör. Skrivningarna är i allmänhet centralt utformade och hela proceduren följer den centralistiska traditionen i franskt statsliv. De årliga examenstillfällena brukar tilldra sig stort allmänt intresse, särskilt ämnena i fransk skrivning.

A-level används som förkortning för The Advanced Level General Certificate of Education, den examensform som används i England och vissa andra delar av kungadömet. Utformningen har förändrats en hel del genom åren, men har genomgående baserats på skriftliga prov. Dagens examenskrav innebär att eleven skriver uppsats i minst fyra olika ämnen. Diskussionen kring A-level har bland annat kretsat kring risken för betygsinflation och det har framförts krav på att skärpa examenskraven.

»Matura« och liknande beteckningar för mognhetsexamen förekommer i ett antal länder i Central- och Östeuropa. De nationella variationerna är stora med olika tyngdpunkt på skriftliga respektive muntli-

ga prov. I en förbundsstat som Österrike är examensprovningen starkt decentraliserad.

I detta internationella perspektiv framstår den svenska studentexamen som föga originell. De skriftliga proven var visserligen centralt konstruerade, men rättningen var en lokal angelägenhet. Anknytningen till universiteten genom ett system med censorer förekommer också i andra länder. Sveriges nya form av gymnasieexamen framstår som en relativt mild variant. De skriftliga proven kommer att bedömas lokalt och det blir inte aktuellt med några muntliga prov.

6. Urvalsskola

» GYMNASIESKOLAN HAR OMVANDLATS från en urvalsskola till en tillvalsskola.« Detta citat från en ofentlig utredning år 2002 kan stå som motto för nittonhundralets svenska skolpolitik. Det var särskilt socialdemokraterna som drev igenom den rad av reformer som hade syftet att öppna skolan för elever från alla samhällsklasser. Differentieringen skulle inte göras av skolan utan av eleverna och deras föräldrar. För gymnasiet del har den kvantitativa förändringen varit dramatisk. I dag är det bara några få procent som inte börjar på gymnasiet. För ett sekel sedan var det bara någon procent av en årskull som gick på läroverk. Den tidens högre läroanstalter var en värld av gallring, manlig dominans och social skiktning.

Studentexamen var bara den sista delen av läroverkets långa hinderlopp. Ständiga läxförhör och prov sorterade och rangordnade eleverna. Platserna i klassrummet brukade fördelas efter studieresultat: de sämsta eleverna längst bak, de duktigaste framme vid lärarens upphöjda podium. De som inte fick tillräckligt bra betyg fick gå om samma årskurs. Kvarsittarna hamnade därmed i en ny klass med ett år yngre elever och förlorade ett år i karriären. Långt ifrån alla som påbörjat gymnasiestudierna lyckades ta sig ända fram

till studentexamen. Läroverket fungerade som en utkuggningsmaskin.

Ordning och disciplin var ledord i läroverkets förhållande till sina elever. Centrala stadgor och lokala föreskrifter gav skrivna förhållningsregler. Härtill kom en outtalad men inte desto mindre verksam kulturell kod som upprätthöll skolans hierarkiska system. Christina Florin och Ulla Johansson har visat att läroverket blev en viktig del av det borgerliga manlighetsprojektet. Kvinnorna ansågs sakna förmåga att tänka logiskt och abstrakt medan mannen tränades i ordning, förnuft, driftskontroll och självdisciplin.

Ursprungligen var studentexamen exklusivt förbehållen män. När kvinnor från 1870 fick möjlighet att ta studenten som privatister var det början på en jämställdhetsprocess som skulle gå mycket långsamt. Den första kvinnan som tog studentexamen var Betty Pettersson, en 33-årig sadelmakardotter från Visby. Hon avlade examen år 1871 som privatist vid Nya elementarskolan i Stockholm. Betty Pettersson var pionjär i mer än ett avseende. Hon blev också den första kvinnliga akademikern och läroverksläraren.

Under det första skedet var det i genomsnitt bara tre kvinnor om året som tog studenten. Vid sekelskiftet 1900 var det mindre än sju procent av studenterna som var kvinnor. De statliga läroverken var ännu stängda för flickor. En flicka som ville ta studenten hade bara två möjligheter: antingen att söka sig till något av de få privata flickläroverken eller att gå upp som privatist vid ett pojkläroverk.

Universiteten hade visserligen öppnats för kvinnor

år 1873, men eftersom studentexamen främst var inriktad på statliga tjänster och endast män hade rätt att inneha statliga ämbeten var försörjningsmöjligheterna begränsade. Kvinnors rätt till anställning vid universitet och statliga myndigheter blev verklighet först 1923.

Mot denna bakgrund kan det vara lättare att förstå de första kvinnliga studenternas ängslan för att visa sig ute med ett så manligt kännetecken som en studentmössa, skriver historikern Ann-Sofie Ohlander. Det var därför som flickan i frack, i Hjalmar Bergmans roman från 1925, kunde ställa till med en så stor skandal.

Läroverken öppnades för flickor genom ett riksdagsbeslut 1927 och året därefter kunde de första kvinnliga eleverna börja sina läroverksstudier. Det skulle alltså dröja till början av 1930-talet innan kvinnliga och manliga elever gemensamt kunde rusa ut efter att klarat studentexamen. Inte förrän i mitten av 1960-talet var det lika många flickor som pojkar som utexaminerades.

Numera är gymnasieskolan jämställd åtminstone i det grundläggande avseendet att kvinnor inte längre diskrimineras. Visserligen kan flickors och pojkars val av studieinriktning alltjämt avspegla gamla könsmonster, men skoldebatten i dag handlar snarast om att det är pojkar som ofta hamnar på efterkälken när det gäller studieresultat och utbildningskarriär.

När det gäller det sociala ursprungets betydelse för utbildningsnivå och studieresultat är de historiska erfarenheterna mer blandade. Historikern Sten Carlsson, en av de främsta kännarna av samhällets ståndscirkulation, har gjort en kalkyl som illustrerar studentexa-

mens betydelse för den sociala rörligheten i Sverige. Vid slutet av 1860-talet utexaminerades årligen omkring 400 studenter, alla män. Högst 100 kom från andra miljöer än akademiska och borgerliga, huvudsakligen var det fråga om välsituerade bondsöner. Med ledning av befolkningsstatistiken kan man räkna ut att ungefär var tionde pojke från de högre stånden nådde fram till studentexamen, men endast var trehundra bonde- eller arbetarpojke.

Sten Carlsson gör sedan motsvarande analys av situationen ett århundrade senare. I början av 1960-talet utexaminerades strax under 20 000 studenter per år, varav nästan hälften var kvinnor. Av barnen till företagare, akademiker och tjänstemän tog var tredje studenten. Bland barnen till jordbrukare och arbetare var det 1 av 15 som tog studenten.

Slutsatsen blev att examensfrekvensen hade ökat inom alla sociala grupper. Dessutom hade spännvidden minskat avsevärt. Men de sociala skillnaderna hade långt ifrån försvunnit. Ytterligheterna låg fortfarande långt ifrån varandra. Inom vissa akademikergrupper var det över 80 procent av barnen som tog studenten mot knappt 1 procent bland barnen till lant-, skogs- och grovarbetare.

En närmare analys visar att läroverken och studentexamen hade störst betydelse för medelklassen. I sin utbildningshistoriska undersökning konstaterar Christina Florin och Ulla Johansson visserligen att frågan om läroverkens roll i den sociala reproduktionen är komplicerad. Det tillgängliga materialet pekar ändå på att gymnasier var viktiga för medelklassens själv-

reproduktion. Den stora gruppen av arbetare och bönder satte endast undantagsvis sina söner i den lärda skolan och de allra flesta läroverkselever kom själva att tillhöra något av medelklassens olika skikt, skriver Florin och Johansson. Samhällets översta toppositioner var alltså reserverade för den gamla bildningselitens söner. Däremot bidrog läroverken till att bryta upp gamla statushierarkier och att upprätta nya. Studentexamen var inkörsporten till de nya professioner som växte fram. Läroverket blev en skolform för medelklassen och dess sociala ambitioner.

Denna slutsats stämmer väl överens med de skolpolitiska konfliktlinjerna, inte minst i den långa striden om latinets ställning i gymnasieskolan. Det var medelklassen och liberalerna som gjorde gymnasiet och studentexamen till sin hjärtesak. De konservativa var avvisande eller högst måttligt intresserade av läroverksreformer eftersom de redan hade sina säkra positioner i samhällets maktelit. Den unga arbetarrörelsen prioriterade sina mer näraliggande intressen. Först med 1960-talets gymnasiereform, särskilt genom integrationen av läroverk och yrkesskolor i en sammanhållen gymnasieskola, gjordes ett stort anlagt försök att åstadkomma jämlikhet i den högre utbildningen.

Att bedöma vad som hänt under de årtionden som följt efter det att studentexamen avskaffats är förknippat med flera svårigheter. Jämförelser mellan de gamla läroverken och den nya gymnasieskolan blir lätt missvisande eftersom både omfattning, organisering och examinationsformer är så olika. Ett begrepp som »att ta studenten« hade olika innebörd i de båda systemen.

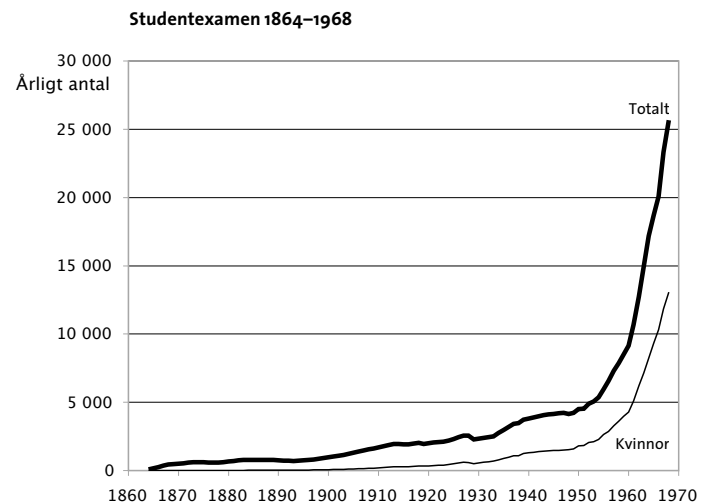

Den gamla studentexamen gav automatiskt behörighet att börja vid universitet och högskola. Ett någorlunda jämförbart mått är att i dag beräkna hur stor andel av en årskull som fullföljt gymnasieutbildningen med betyg som räcker för grundläggande behörighet till universitet och högskola. Enligt senast tillgängliga uppgifter är det strax över 60 procent av årskullen som uppnår sådan högskolebehörighet. Även om nästan alla börjar på gymnasiet är det alltså ungefär fyra av tio som som lämnar gymnasiet utan slutbetyg eller inte får betyg som räcker för högskolan.

Ännu i början av 1900-talet var det bara ett tusental personer som årligen tog studenten. Ökningstakten var måttlig. År 1930 hade antalet som tog studenten stigit till drygt 2 000. Den stora expansionen kom först i slutet av 1950-talet. Den sista årskullen som tog studenten enligt den gamla ordningen, år 1968, omfattade drygt 25 000 personer. Under studentexamens drygt hundraåriga historia var det sammanlagt cirka 360 000 personer som klarade prövningen. Ungefär hälften av dessa tog studenten under det allra sista årtiondet av examens existens.

Under studentexamens inledande årtionden var det inga eller endast några få procent kvinnor bland de utexaminerade. Tioprocentgränsen bröts omkring år 1910 och i början av 1950-talet hade andelen kvinnor stigit till 40 procent. År 1965 var det lika många flickor som pojkar som tog studenten.

Räknat i proportion till hela årskullen 20-åringar var det två procent som tog studenten i början av 1900-talet. Studentexamen behöll sin elitprägel till

långt in på 1940-talet, då det alltså var färre än fem procent av årskullen som tog studenten. Expansionen under slutet av 1950-talet och under 1960-talet innebar en avsevärd breddning. År 1968 var det 20 procent av årskullen som tog studenten som läroverkselev eller som privatist. Inräknas även handelsgymnasier och tekniska gymnasier var det detta år en dryg fjärdedel av årskullen som nådde en utbildning som berättigade till att börja studera vid universitet och högskolor.

Vem blev student och vad blev studenten? Så lød titeln på en doktorsavhandling i statistik år 1951. Författaren var Sven Moberg, som sedermera skulle bli minister i en socialdemokratisk regering och där få ansvaret för den högre utbildningen. Undersökningen gav tydliga belägg för den sociala snedrekryteringen. Arbetarbarn var starkt underrepresenterade bland studenterna. Däremot var det en stor andel av barnen till akademiker och lärare som studerade vid läroverk. Moberg fann också att de studenter som kom från fattigare hem hade färre syskon än genomsnittligt. Före studiefinansieringens tid var det många föräldrar med stora barnkullar som inte hade råd att låta barnen läsa vidare.

Sociologerna Robert Erikson och Jan O. Jonsson har påpekat att den sociala snedrekryteringen är uppbyggd av två samverkande faktorer. Den ena är att barn från högre sociala skikt i genomsnitt presterar bättre i skolan. Den andra är att bland barn på samma prestationsnivå fortsätter de från högre skikt oftare än andra till högre studier. Efter att ha gått igenom tillgängligt datamaterial fann forskarna att de två ef-

fekterna hade ungefär samma styrka och verkade under hela skoltiden. Den första faktorn är svårast att förändra medan den andra visat sig vara möjlig att påverka genom politiska reformer, särskilt genom införandet av grundskolan.

En närmare analys av den sociala bakgrundens betydelse visade att såväl klassbakgrund som inkomstskillnader påverkade barnens skolgång men att den allra starkaste effekten kunde härledas till föräldrarnas utbildning och uppväxtfamiljens studietraditioner. Skolan bidrar till att bevara och i vissa avseenden förstärka samhällets sociala olikheter eftersom utbildning har stor betydelse för individens framtida yrke och sociala ställning. Den sociala snedrekryteringen bidrar till att överföra privilegier mellan generationer.

Utbildningspolitikens fördelningseffekter har undersökts i flera offentliga utredningar. Den allmänna bilden är att det alltså finns stora skillnader men att den sociala snedrekryteringen minskat under 1900-talet. Utjämnningen ägde framför allt rum under åren mellan 1940 och 1970. Då kom fler kvinnor in på högskolan, liksom fler från arbetarhem och lägre tjänstemannahem. Före 1940 inträffade inga större förändringar, inte heller efter 1970. Man kan alltså slå fast att den sociala breddningen av den högre utbildningen i huvudsak ägde rum under den gamla studentexamenstiden.

Sambandet mellan examenssystem och klassfördelning bör emellertid tolkas med försiktighet. Många andra faktorer bidrar till att förklara den stora sociala rörligheten under efterkrigstidens tillväxtperiod. Men

bilden av att studentexamens avskaffande innebar att en elitutbildning ersattes av ökad jämlikhet får inget stöd i statistiken. Utvecklingen gick snarare åt motsatt håll.

Avskaffandet av studentexamen har alltså inte lett till någon mer grundläggande förändring av utbildningens klassprägel. Föräldrarnas utbildning, yrke och inkomst spelar fortfarande stor roll för elevens studieinriktning, betygsprestationer och fortsatta yrkeskarriär. Försöken att genom skolpolitiska reformer bredda den sociala rekryteringen till den högre utbildningen och därmed minska samhällets klassklyftor har till stor del misslyckats.

7. Riter och symboler

LIKSOM MEDELTIDENS HANTVERKSYRKEN hade också universitetet sina egna inträdesriter. I sin historik över Uppsala universitet berättar idé- och lärdomshistorikern Sten Lindroth om den ålderdomliga ceremoni som kallades »deposition«. Ordet kommer av ett latinskt uttryck för att »avlägga hornen« (cornua deponere). De ohyfsade djäknarna ikläddes en djurliknande dräkt som skulle föreställa horn, päls, åsneöron och svinbetar. I den officiella akten hade en av konsistoriet utsedd »depositor« uppgiften att efter allsköns plumpheter avlägsna de djuriska attributen med särskilda verktyg såsom tång, såg och hyvel. Salt lades på lärjungarnas tunga och vin hölls över deras huvuden. Ynglingarna hade därmed symboliskt rensats och genomgått en omvandling. Därmed kunde de upptas som fria studenter i den akademiska gemenskapen. Ceremonin följdes av ett yppigt dryckeslag, då äldre studenter tog hand som sina nyanlända landsmän och invigde dem i studentlivets mysterier. Dessa kamratgrupper blev ursprunget till senare tiders studentnationer.

När studentexamen infördes som avslutning på gymnasiestudierna fanns alltså redan traditioner att falla tillbaka på. Ett ögonvittne från 1860-talet be-

rättar att studenterna, efter att ha godkänts i mogenhetsexamen, rusade till en mössbutik för att byta ut de gamla trasiga mössorna mot nya vita. Inga bekanta eller anförvanter tog emot efter examen, studentsång- en hördes inte och tiden för individuella studentfester hade heller inte kommit. De nybakade studenternas firande var alljämt en kollektiv manifestation av att ha klarat en prövning.

En redogörelse för studentfirandet i Vänersborg 1883 upprätthåller sig framför allt vid den stora bal som studenterna ordnade på Stadshotellets societetsvåning. Ett stort antal personer, som rektor, lärare, syskon, en del föräldrar och vänner bjöds in så att det hela »fick karaktären av en riktigt ståtlig samhällsfest«. Därefter vidtog några veckors »muntra bjudningar hos förmögnare kamrater i trakten samt smärre resor och utflykter m.m., och det första glädjeruset var över«.

Studentsångens uppmaning »låt oss fröjdas i ungdomens vår« har noggrant efterkommit av varje studentgeneration. I den mån avsikten har varit att inte endast njuta för en egen räkning utan också att provocera omvärlden har mycket av studentfirandet varit lyckosamt. På 1920-talet anfördes som argument för att avskaffa studentexamen »det alltid påfallande, ofta överdrivna, stundom smaklösa firandet av de nyblivna studenterna, som ingåve dessa och än mer deras yngre kamrater alldeles överdrivna föreställningar om vikten och betydelsen av den vunna framgången«. Ungefär samtidigt klagade en annan debattör över studenternas festande: »Allt det falska

skimmer, som omstrålar studentexamen, alla de möjligheter den förespeglar, utan att ge, hela den missriktade sociala ambition som har hakat fast vid den, gör att dess värde överskattas, att den drar till sig ungdomen som ljuset flugorna.«

Redan under 1880-talet hade en student formulerat ett försvar för firandet: »Men våra skinn-torra akademiska fäder, de sakna sinne för det hugstora i ynglingens bröst och råka i misshumör över en glädjeyttring, som inte av normalt utrustade ynglingar kan hållas tillbaka, då de nått målet för årslånga strävanden och fått utbyta de sista veckornas vakonätter och ångest mot den vita mössan. Ve det folk vars ungdom vinner segrar utan jubel!«

Studentmössans ursprung är delvis höljdd i dunkel, men en statlig utredning har försökt spåra ursprunget. En bilaga till Studentexamenssakkunnigas betänkande 1937 ger en historisk tillbakablick. Mössan användes som ett kårmarke för Uppsala studenter i samband med den akademiska skandinavismen. Denna studentrörelse hade börjat som en kulturell gemenskap men utvecklats till en politisk kraft. Studenterna solidariserade sig med den danska sidan i konflikten kring Schleswig-Holstein. I juni 1845 reste Uppsalastudenterna för att gå med i det skandinaviska studenttåget till Köpenhamn. Vid ett möte inför denna resa beslöt uppsaliensarna att som ett gemensamt igenkänningstecken bära »den av ålder bland Uppsala studenter antagna vita mössan med svarta ränder, på vilken den svenska gula och blå nationalkokarden skulle bäras«.

Den äldsta varianten av uppsalamössan var sydd

som den tidens militärmössa, med rund, något större kulle och med svarta ränder. Under 1850-talet gick Uppsalastudenterna över till en helt vit mössa med plattare kulle. År 1867 beslöt Lundastudenterna att använda en vit sammetsmössa med mörkblå rand och nationalkokard som studenternas sommarmössa. Den blå mössan skulle behållas som vintermössa. Den äldre modellen med mer uppstående kulle behölls och blev utmärkande för Lundamössan.

Studentmössan var ursprungligen reserverad för studenter som var inskrivna vid ett universitet. Så länge studentexamen var identisk med ett inträdesprov till universitetet följde rätten att bära studentmössa automatiskt med en godkänd studentexamen. Men när studentexamen 1864 övergick till att bli en avgångsexamen från gymnasiet uppstod tvekan. Frågan var om de som tagit studenten skulle få bära mössan omedelbart eller först när de hade skrivits in vid universitetet. På några orter tog de utexaminerade saken i egna händer och började använda mössan direkt. Studentkåren i Uppsala reagerade ilsket över detta tilltag, men så småningom blev det accepterat att studentmössan var lika mycket ett examenstecken som ett kårmarke.

Efter hand spred sig seden att bära mössa även till andra läroanstalter. Folkskoleeleverna hade svart mössa, realskoleeleverna grå. Detta var också en tid då många yrken, inte minst inom de statliga verken, markerade sin funktion och ställning genom uniformer och mössor. Men i takt med att även andra än gymnaster började använda skolmössor ökade universitetsstudenternas irritation. I början av 1900-talet gjorde

universitetsföreträdare flera framstötningar för att värna studentmössans exklusivitet, men ansträngningarna ledde inte till någon framgång. Det hände också att skolmössans popularitet betraktades som något positivt, eftersom den stora spridningen kunde bidra till att minska affektionsvärdet och därmed uppståndelsen kring studentexamen.

Eleverna i avgångsklassen kunde som en rituell förberedelse inför examen dekorera sina gamla skolmössor med broderier, prydnader och symboler. En studentexamen innebar att man kunde byta ut sin abiturientmössa mot en skinande ny vit mössa.

Utredningsbetänkandet 1937 avslutas med några framsynta reflektioner: »Vilka former man än i framtiden kommer att förläna åt gymnasiearbetets avslutning och avgångsbetygets utdelande, så torde ingenting kunna hindra de godkända abiturienterna och deras vänner och fränder från att enligt gamla traditioner på skiftande sätt ge tillfället en festlig prägel. Detta speciella utslag av »examensromantik« kunna uppenbarligen inga organisatoriska reformer avskaffa.«

Ceremonierna kring gymnasiestudiernas avslutning har blivit föremål för forskning, inte minst med etnografisk infallsvinkel. Åke Daun har i en uppsats tolkat studentexamenssederna som en form av »upplevelsens handlingsuttryck«. Rituell seder, påpekar Åke Daun, berättar mycket om människors behov av att uttrycka sina upplevelser och om de kommunikativa tekniker som då kan komma till användning.

Att just studentexamen omgärdats med så många rituella inslag är knappast förvånande, fortsätter Åke

Daun, med tanke på denna examens livsavgörande betydelse. Studentexamen var inträdesbiljetten till de intressanta och välavlönade yrkena och därmed till samhällets överskikt. Gymnasieeleven levde under psykisk press av faran att kuggas ut eller misslyckas i examen. Studentexamen var dessutom en publik händelse som tilldrog sig offentlig uppmärksamhet. Studenttåget blev ett folkligt skådespel, jämförbart med första majtåg och militärmarscher. Studenttåget bröt vardagens rutiner och blev ett kollektivt uttryck, en markering av att händelsen var en angelägenhet för hela samhället.

Både av Åke Dauns artikel och av andra skildringar framgår att studentexamen ofta föregicks av riter och besvärjelser. Inför examen marscherade Norrtäljes abiturienter till Societetsbron, vände ryggen mot broräcket och slängde var sin ettöring med respektive födelseår i en vid båge över huvudet och ner i vattnet. På samma sätt genomförde flickskoleelever i Göteborg en offerceremoni genom att slänga kopparslantar i Näckrosdammen. Abiturienterna i Falun gick i gåsmarsch runt läroverket och vidrörde samtidigt byggnaden. Från Halmstad berättas om det så kallade haltningståget, där pojkarna inför examen gick med ena foten i rännstenen. Bakgrunden var att skolungdom förr i världen skulle gå ute i gatan medan trottoarerna var förbehållna den övriga stadsbefolkningen. Genom att anmäla sig till studentexamen fick eleven gå med den ena foten på trottoaren.

Det ligger nära till hands att se ceremonierna kring studentexamen som ett specialfall av det fenomen i mänskliga samhällen som kallas övergångsriter (*rites*

of passage). Övergångsskeden i livet får en särskild markering genom handlingar och kommunikationsformer som avviker från det alldagliga. I forskningslitteraturen finns olika sätt att ordna och klassificera dessa övergångsriter i livets olika skeden. En särskild grupp bildar de riter som markerar att en individ upp-tas i en ny gemenskap. Medeltidens ceremonier som användes för att ta upp en student i den akademiska gemenskapen är ett exempel på en sådan inkorporationsrit.

Vissa inslag i studentfirandet kan, enligt Åke Daun, betraktas som inslag i en transitionsrit, även kallad isolationsrit. Examensfirandet representerade det onormala tillståndet mellan två liv. Studentexamens laddning av kollektiv ritual framtvängde en enhetlig klädsel. Den vita färgen, i mössan och flickornas vita dräkt, symboliserade den rituella övergången från en status till en annan. Vit färg anslöt också till student-sångens bild av en ljusnande framtid. Övergången till ett nytt liv markerades också genom uttryck som »en ny kull« och »nykläckta« studenter.

Mot denna bakgrund är det, som Åke Daun framhåller, föga förvånande att studentexamenssederna lever kvar även om studentexamen har försvunnit. Studentfirandet uppmärksammar avslutningen av skoltiden och därmed en passage över till en ny status. Dagens skolavslutning är visserligen inte förknippad med studentexamens risker och svårigheter, men markerar alltså ändpunkten på en livsperiod och för- aningen om ett helt nytt skede av levnadsloppet.

Dagens Sverige skiljer sig således föga från andra

kända samhällen i olika tidsepoker och i olika världsdelar. Däremot torde en del av övergångsriternas specifika känslottringar vara tämligen unika. Om papuaner, bakapygméer och andra folkslag haft tillfälle att besöka svenska städer i månadsskiftet maj-juni så hade de antagligen förundrats över den exotiska synen av upprymda ungdomar i vita huvudbonader, hopande runt på lastbilsflak till ljudet av pumpande bashögtalare.

8. Varför avskaffades studentexamen?

»OCH ALLT TYDER på att studentexamen ännu många år framåt har stora uppgifter att fylla i svensk skola och svenskt samhälle.« Så avslutade undervisningsrådet Birger Thorén sitt bidrag i boken om studentexamens hundraåriga historia. Boken utkom år 1963. Året därefter beslöt riksdagen att avskaffa studentexamen och de sista studenterna gick ut 1968 (eller året därpå i några undantagsfall).

Vad hade hänt? Plötsligt försvann en examen som enligt Thorén, chef för Skolöverstyrelsens examensrotel, hade lyckats »att konkretisera studiemålen och att i varje enskilt fall ge objektiva besked om i vilken utsträckning de uppställda målen har nåtts«. En del av svaret på gåtan finns i hans egen historik. Under flera årtionden hade kritikerna slipat på sina argument för att avskaffa studentexamen.

Studentexamen hade under sitt första halvsekel varit föremål för en del invändningar, men ändringsförslagen var inte större än att de gick att passa in i det rådande systemet. Modellen med en avgångsexamen som kombinerade skriftliga och muntliga prov under överinseende av censorer förblev oförändrad. En mer fundamental kritik kom till uttryck när riksdagen

1927 behandlade förslaget om att reformera läroverket. Motståndet mot studentexamen kom både från höger och vänster.

Tre konservativa riksdagsmän, Otto Järte, Ivar Anderson och Georg Andrén, lade fram en motion där de föreslog att studentexamen borde avskaffas och ersättas av det gamla systemet med en inträdesprövning till universitetet. Huvudinvändningen mot studentexamen var att man läser för examen, men att man inte får tid att specialisera sig. Ungdomen längtar att få pröva sina krafter och borde befrias från skolans förmynderskap, menade motionärerna. Deras förslag gick ut på att förkorta gymnasietiden med ett år och i stället införa ett inledande år med »ändamålsenlig kollegiiundervisning«, ett collegeår hade de kanske sagt i dag.

En socialdemokratisk partimotion innehöll ett krav på »studentexamens avskaffande«. Bakom motionen stod tunga politiker som Per Albin Hansson, Arthur Engberg, Gustav Möller och Rickard Sandler. Motionärerna kritiserade studentexamen för att den ledde till ett läxförhörssystem och de föreslog i stället att kunskapskontrollen i gymnasiet förändrades i riktning mot den modell som användes vid universitet och högskolor. Olika ämnen och kurser skulle avslutas med tentamen och avgångsbetyget skulle grundas på dessa successivt avlagda tentamina.

I debatten argumenterade socialdemokraten Carl Lindhagen mot »de brutala, orättvisa, äventyrliga och oändamålsenliga« examina som nu användes och yrkade »i mänsklighetens och förnuftets namn« på att

studentexamen skulle avskaffas. Det rådande systemet försvarades av högermannen och universitetskanslern Ernst Trygger, som ironiserade över motståndet mot studentexamen. »Vad är det för något märkvärdigt att koncentrera sig på en examen, som ej är värre än studentexamen?«, frågade Trygger och tyckte själv att »det är väl just för unga människor nästan det viktigaste man kan tänka sig, att de får lära sig att hålla ihop något, att koncentrera sig och att spänna sig utan att gå sönder«. Motionerna om att avskaffa studentexamen avslogs av riksdagsmajoriteten, men kravet skulle återkomma.

I den socialdemokratiska regeringen 1936 var den stridbare Arthur Engberg ansvarig för skolfrågorna. Han tog initiativ till en utredning och skrev i direktiven att det fanns ett antal huvudinvändningar mot studentexamen. Argumenten hade att göra med både skolans inre arbete och med examenssystemets betydelse för samhället. Studentexamen innebar att ett kort förhör kunde få ett avgörande inflytande över bedömningen av eleverna. Det rådande systemet ledde också till hets och examensjakt. Koncentrationen på examensögonblicket innebar, enligt Engberg, ett forcerat mångläseri och tämligen själlöst innötande av minneskunskaper, som inte sällan ledde till psykisk och fysisk överansträngning. Studentexamen hade dessutom blivit föremål för en social övervärdering och medförde att många ungdomar lockades till teoretiska studier i stället för en praktisk utbildning.

Utredningen arbetade i drygt ett år och kom till slutsatsen att studentexamen trots allt borde behållas.

Däremot föreslogs en genomgripande omläggning av de centrala skriftliga proven och ett avskaffande av censorsinstitutionen. Studentskrivningarna borde enligt utredarna bytas ut mot en tentamensordning och censorerna borde ersättas av en regelbunden fackinspektion över gymnasier. Fackinspektörerna skulle rekryteras på samma sätt som censorerna, för att bevara sambandet mellan universitet och gymnasium. Utredningens förslag kom dock inte att genomföras.

Under 1940-talet inleddes en omfattande reformering av hela det svenska utbildningsväsendet. Till en början berördes studentexamen endast marginellt, eftersom krafterna först inriktades på den obligatoriska skolan. Med enhetsskolan och sedermera grundskolan skapades en enhetlig skolform som ersatte bland annat folkskolan. Statsvetaren Karin Hadenius har i sin avhandling utrett de ideologiska bevekelsegrunder som låg bakom målet att demokratisera utbildningsväsendet och att skapa »en skola för alla«. Den svenska skolpolitiken präglades under denna tid av ambitionen att förena två principer: jämlikhet och frihet. Inledningsvis inriktades skolpolitiken på att åstadkomma en rättvis rekrytering till skolan, att ge de begåvade lika chans att få en utbildning. Efterhand fokuserades uppmärksamheten på de skoltrötta situation och skolpolitiken lade betoningen på sammanhållna klasser och stödundervisning. Den förenande tanken var att god utbildning är en medborgerlig rättighet och att skolan bör anpassas till elevernas individuella behov.

Samma grundtankar återkom när det blev dags för

en genomgripande omvandling av gymnasiet. Gymnasieutredningen, som bland annat bestod av de blivande partiledarna Olof Palme och Gunnar Helén, kom med ett omfångsrikt betänkande år 1963, som efter remissbehandling och en intensiv riksdagsdebatt ledde till beslut året därpå. I korthet gick förändringen ut på att läroverk och fackskolor ersattes av en ny sammanhållen gymnasieskola. Efter ytterligare några år fördes också yrkesskolorna in i ett nu helt integrerat gymnasium.

Med riksdagsbeslutet 1964 avskaffades studentexamen. De skriftliga proven ersattes av en ny form av centrala prov, gemensamma för hela riket och i stället för systemet med censorer inrättades en gymnasieinspektion. Examensformerna tilldrog sig visserligen en del uppmärksamhet i den politiska debatten kring gymnasierformen, men överskuggades helt av en annan fråga: kristendomens ställning i skolan.

Gymnasieutredningen hade nämligen föreslagit att kristendomsämnet skulle ersättas av ämnet religionskunskap. Förslaget skulle få stora konsekvenser både för inriktning och för omfattning av ämnet. Gymnasieutbildningen skulle nu bli konfessionslös: kristendomen skulle behandlas neutralt vid sidan av andra världsreligioner. Antalet veckotimmar skulle också reduceras kraftigt: religion sågs nu som ett ämne bland andra, såsom historia, filosofi och matematik. Protesterna lät inte vänta på sig. Kristna politiker väckte en rad motioner i riksdagen och motståndet organiserades också utanför parlamentet. Samkristna skolnämnden tog initiativet till en landsomfattande namninsamling, som ledde till att över två miljoner svenskar

undertecknade ett upprop som hävdade att Gymnasieutredningens förslag »allvarligt försvagar den högre utbildningen i vårt land, när det gäller kunskapen om en av grundvalarna för den västerländska kulturen«. Opinionsyttringarna hjälpte emellertid inte och riksdagen klubbade igenom beslutet om ett nytt gymnasium.

Striden om kristendomsämnets framtid blev en del av en större kulturkamp. Kyrkliga krafter, särskilt med bas i frikyrkor som Pingströrelsen, bedrev opinionsbildning mot samhällets sekularisering och avkristning. I debatten sammankopplades kristendomsämnets försvagning med sexualundervisningens förstärkning. De kristna debattörerna reagerade mot tonåringarnas allt tidigare sexdebut och mot uppluckringen av sexualmoralen i samhälle och kulturliv. Hela skoldebatten kom vid denna tid att färgas av denna motsättning mellan kristna traditionsbevarare och frispråkiga kulturradikaler. Det låg därför nära till hands att koppla samman argumenten för att behålla studentexamen med försvaret av det traditionsbevarande läroverkssystemet och som uttryck för ett motstånd mot modernisering, liberalism, jämlikhet och demokratisering.

När sentida politiker, som folkpartiledaren Jan Björklund, hävdar att avskaffandet av studentexamen var en del av »68 års vänstervåg« är det alltså ohistoriskt. Studentvänstern och Vietnamrörelsen låg ännu ett par år framåt i tiden. Beslutet om studentexamen fattades i ett tidigare skede, under de år då unga liberaler gick i spetsen för den kulturradikala rörelse som bestämde det ideologiska klimatet kring skolreformerna.

Den skolpolitiska huvudbataljen utspelade sig alltså på ett annat slagfält än frågorna om betyg och examination. Argumenten för att avskaffa studentexamen var snarast praktiska än ideologiska. Det rådde allmän enighet om att gymnasiestudierna även i fortsättningen skulle avslutas med någon form av kunskapsprov. Men just studentexamen föreföll i början av 1960-talet vara förknippad med allvarliga och växande problem. Bakgrunden var den kvantitativa expansionen av den högre utbildningen. Antalet gymnasieelever ökade i snabb takt, liksom tillströmningen till universiteten. Även om tillträdet till filosofisk fakultet fortfarande var öppet för alla som hade studentexamen började konkurrensen öka om olika studieplatser. Gymnasiebetygen fick därmed allt större betydelse som urvalsinstrument och bekymren ökade över att studentbetygen inte var tillräckligt rättvisande och jämförbara.

De skolpolitiska nyckelorden blev nu standardisering, egalisering och ekvivalering. Betygen skulle göra det möjligt att jämföra studenternas kunskaper mellan skolklasser, mellan gymnasiegrenar, mellan skolor och mellan olika delar av landet. Betygsekvivalering var det fältrop som fällde studentexamen. De skriftliga proven ansågs inte uppfylla kraven på jämförbarhet. Studentskrivningar förekom bara i vissa ämnen och trots vissa försök att samordna en nationell bedömning var det ytterst de lokala lärarna som rättade proven. De muntliga proven med censorer ansågs vara ännu sämre från rättvisesynpunkt. Censorernas enda uppgift var egentligen bara att bevaka godkändrös-

keln och kunde därmed inte bidra till en rättvis gradering av betygen i övrigt. Med det ökande studentantalet skulle det också behövas hundratals censorer runt om i landet vilket ökade risken för att olika censorer skulle göra olika bedömningar.

Studentexamen försvann inte därför att utredare och politiker ville avskaffa kunskapskontrollen i gymnasiet. Tvärtom var syftet att i stället införa ett mer effektivt system. Avsikten var, enligt Gymnasieutredningen, att införa en objektiv, utifrån kommande bedömning och ett pålitligt mätinstrument som spände över hela betygsskalan. Eleverna skulle därmed få en rättvis bedömning och lärarna skulle få stöd för en objektiv betygsättning. Det nya gymnasiet blev visserligen examensfritt, men i studentexamens ställe kom nu en, som det bedömdes, bättre fungerande ersättning. Studentskrivningarna ersattes av centralt utgivna, normerade prov. Censorsinstitutionen byttes ut mot en statlig gymnasieinspektion med uppgift att kontinuerligt följa gymnasiets verksamhet.

Många remissinstanser höll med om att det var dags att avskaffa studentexamen och att införa ett nytt system med »ekvivalerings- och kontrollåtgärder utspridda över en större del av studietiden«. Bland dem som instämde återfanns bland annat tunga myndigheter som Skolöverstyrelsen och Arbetsmarknadsstyrelsen, vissa universitetsföreträdare som juridiska fakulteten vid Stockholms universitet och lärarkollegiet vid Karolinska institutet, en facklig organisation som TCO samt politiska organisationer som Folkpartiets kvinnoförbund och Folkpartiets ungdomsförbund.

Folkpartiungdomarna ansåg att studentexamen i många avseenden var »föråldrad och olämplig«. Omläggningen till »en examensfri skola med en fortlöpande inspektionsverksamhet« ansågs vara »utomordentligt angelägen«. Remissyttrandet undertecknades av förbundets ordförande Ola Ullsten, som ett drygt årtionde senare skulle bli Folkpartiets ledare.

Men det fanns också ett motstånd mot reformen. Den akademiska opinionen var delad. Flera universitetsföreträdare ansåg att utredarna hade underskattat censorernas insatser för att skapa jämförbara betyg och man ville slå vakt om censorerna som en förbindelselänk mellan gymnasium och universitet. Universitetslärarförbundet ansåg att kritiken mot studentexamen var överdriven. De praktiska problemen skulle kunna bemästras genom att förlänga examinationstiden och utöka antalet censorer. Förbundet påminde om att antalet universitetslärare förväntades öka i ännu snabbare takt än antalet gymnasister. Även konsistoriet och flera fakulteter vid Uppsala universitet gick in för att behålla studentexamen. Sveriges konservativa studentförbund, Högers ungdomsförbund och Högers kvinnoförbund ville också slå vakt om den traditionella ordningen.

Det nya gymnasium som infördes med 1964 års riksdagsbeslut innebar att studierna inte avslutades med studentexamen utan med ett slutbetyg. Studentskrivningarna ersattes av centrala prov, vilka betraktades som hjälpmedel för betygsättningen. Dessa prov skulle bidra till att betygen blev ekvivalerade, det vill säga riktigt graderade eleverna inbördes inom en klass

och att betygen blev jämförbara mellan olika klasser. De centrala proven skulle ge läraren information om klassens standard i förhållande till genomsnittet för hela landet.

Den gamla formen av muntliga förhör med censorer avskaffades, men muntliga förhör försvann inte helt. Muntliga förhör visar elevens förmåga att reflektera över det som studerats och förmågan att överblicka och hålla samman kunskapsstoffet, menade Gymnasieutredningen. Men eftersom pedagogiken nu skulle inriktas på individuella arbetsformer och gruppdiskussioner skulle det muntliga förhöret i fortsättningen bli mindre framträdande.

Beslutet 1964 innebar att censorerna ersattes av en gymnasiainspektion, knuten till Skolöverstyrelsen. Systemet med universitetsföreträdare som under några värveckor reste runt och deltog i muntliga förhör byttes ut mot ett trettiotal inspektörer. De flesta var gymnasielärare med akademisk utbildning, i några fall forskarutbildning. Vid sidan av dessa heltidsanställda gymnasiainspektörer fanns ett antal korttidsförordnade inspektörer som skulle företräda specialistkompetens och avnämningstresen. Till skillnad från censorerna skulle inspektörerna inte delta i besluten om elevers godkännande eller underkännande. Inspektörerna fick i stället i uppgift att granska hela gymnasieundervisningen. Inspektionerna annonserades i förväg, skolorna tog fram betygs kataloger, skrivningar och annat material och inspektörens besök varade i allmänhet en dag. Inspektionerna utmynnade i rapporter som sändes till skolan och Skolöverstyrelsen.

Efter några år genomfördes en utvärdering som ledde till en mycket kritisk slutsats. Det saknades en genomarbetad strategi för inspektörernas arbete. I stället för att följa upp och utvärdera skolresultaten ågnade sig inspektörerna mest åt att ge råd. Observationerna vid inspektionerna systematiserades inte och blev starkt beroende av de enskilda inspektörernas personliga uppfattningar. Inspektionsrapporterna sammanställdes inte och ledde sällan till några resultat.

Riksdagens beslut år 1964 innebar att studentexamen avskaffades och ersattes av ett nytt system som skulle vara mer effektivt. Men efter några år visade det sig alltså att det nya systemet inte fungerade som det var tänkt. I detta läge stod svensk skolpolitik inför ett vägval. Det fanns två alternativ. Antingen kunde man införa en bättre fungerande ersättning för de skriftliga och muntliga examensproven. Eller så kunde man acceptera faktum och avstå från en effektiv statlig kontroll av gymnasieelevernas kunskaper. Regeringen och riksdagen valde den senare vägen. Gymnasiainspektionen avskaffades 1982.

Det var egentligen nu som studentexamens öde be-seglades definitivt. Politiskt drivande vid detta skolpolitiska vägval var en borgerlig regering som hade ambitionen att reducera den centrala statsmaktens inflytande till förmån för en decentralisering av politik och förvaltning. »Lägg besluten närmare människorna«, löd en av Folkpartiets paroller, decentralisering hade blivit Centerpartiets ideologiska ledstjärna och den moderata skolministern Britt Mogård ansåg att en statlig myndighet som Skolöverstyrelsen »varken

bör eller kan verka för löpande stöd till eller löpande tillsyn av verksamheten på lokal nivå». Dessa uppgifter flyttades i stället över på länskolnämnder, som fick stor frihet att organisera sitt arbete efter lokala förutsättningar.

Det kan tilläggas att detta beslut inte blev det sista när det gäller hur staten organiserade sin kontroll av skolutbildningen. Det skulle följa en lång resa, via Skolverkets olika utvecklingsstadier (lokala kontor, central tillsynsenhet, kvalitetsgranskningar och utbildningsinspektion) fram till den senaste etappen i form av Skolinspektionen, den myndighet som i dag ska svara för att statens kunskapskontroll blir tydligare och mer effektiv.

9. Kunskapskontroll

STUDENTEXAMENS ÖDEN VISAR hur svårt det kan vara för staten att organisera en fungerande kunskapskontroll. Studentexamen ansågs i början av 1960-talet ha tjänat ut och i den tidens planeringsoptimistiska anda föll det sig naturligt att skrota den gamla modellen till förmån för ett nykonstruerat system. Förvissningen över att ha funnit en effektivare och mer rättvis metod för att betygsätta gymnasieeleverna skulle dock efter några år leda till besvikelse. Skolpolitiken under de följande åren blev en serie av utredningar, reformförsök, omorganisationer och bakslag. Riksdagens beslut hösten 2009 om en ny gymnasieexamen är det senaste försöket att ersätta studentexamen.

Studentexamen kan ses som ett fall av ett generellt problem i offentlig politik och förvaltning: hur ska man organisera en fungerande granskning? I statsvetenskaplig litteratur talas om statens styrmedel. Statens maktinstrument utgörs bland annat av lagstiftningsmakt, finansmakt, utnämningssmakt och, inte minst, kontrollmakt. Med kontroll menas här granskning, det vill säga metoder för att se till att avsikterna bakom politiska beslut faktiskt efterlevs. En del av kontrollmakten riktas mot statens egna åtgärder. Det kan här handla om överklaganden, revision och andra

sätt att upptäcka och korrigera felaktigheter och brister i den offentliga förvaltningen.

Statens kontrollmakt riktar sig också mot olika delar av samhället. Staten ingriper här genom att sätta upp krav, se till att kraven efterlevs och att eventuellt också vidta åtgärder med anledning av granskningen. Med hjälp av tillsyn, inspektion och utvärderingar ingriper myndigheter för att styra samhällsutvecklingen inom områden som miljö, finansmarknad, kärnkraft, luftfart, arbetsmiljö och djurskydd. Utbildningsområdet är ett principiellt intressant fall där staten försöker styra samhället genom kunskapskontroll.

Gymnasieutredningen, som hade utarbetat den modell som på 1960-talet ersatte studentexamen, hade uttryckt sig försiktigt när det gällde inslaget av kontroll i det nya gymnasiet. »Begreppet kontroll har kanske inte alltid haft så god klang och det bör ej förnekas, att kontrollen i skolan stundom upplevs som något hotfullt.« Men, påpekade utredarna, det var egentligen inte själva kontrollen som var boven i dramat »utan de alltför dramatiska former, i vilka den ibland utövas« med en illa dold hänvisning till studentexamen och dess muntliga förhör. Utredningen försökte milt och pedagogiskt framhålla att kontroll kunde vara något positivt, även för eleverna. »Rätt utformad kan kontrollen dock innebära en stimulans för eleven i hans skolarbete, en form av yttre motivation och ett närliggande mål för hans strävan.« Avsikten bakom gymnasiereformen var att införa en mindre skräckinjagande men lika effektiv kunskapskontroll.

På denna avgörande punkt har de senaste decen-

niernas utbildningspolitik varit ett misslyckande. Förhoppningarna att kunna ersätta studentexamen med en lika bra eller bättre form av kunskapskontroll har, åtminstone hittills, inte uppfyllts.

Som inom många andra politikområden är utbildningspolitiken tänkt att förverkligas genom mål- och resultatstyrningens modell. Avsikten är att politikerna sätter upp de övergripande målen och sedan överläter åt förvaltningsmyndigheter och andra utförare att själva organisera det praktiska genomförandet. Avgörande för denna modell är fungerande kontrollmekanismer. I en demokrati måste de folkvalda politikerna, och ytterst medborgarna, fortlöpande kunna följa hur de politiska målen förverkligas.

En komplicerande omständighet är att elevernas kunskaper inte är det enda målet för utbildningspolitiken. Gymnasieskolan ska också kvalificera eleverna för bland annat personlig utveckling, ett demokratiskt samhällsliv, ett utvecklande arbetsliv och ett livslångt lärande. Målet att utforma en gymnasieskola och ett examinationssystem som uppfyller alla dessa krav har ännu inte uppnåtts.

Källor

En huvudkälla för information om studentexamen och dess historia är boken *Studentexamen 100 år* med Birger Thorén som huvudredaktör (Natur och Kultur, Stockholm 1963). Ett rikt material finns också i Studentexamenssakkunnigas betänkande (SOU 1937:45, Betänkande med utredning och förslag angående studentexamen) och Gymnasieutredningen (SOU 1963:42, Ett nytt gymnasium).

Att ta studenten. Folkpartiets krav framfördes bland annat i motion 2003/04:Ub367. Nationalekonomerna Magnus Henrekson och Jonas Vlachos skrev på *DN Debatt* den 17 augusti 2009. Förslag om gymnasieexamen i prop. 2003/04:140 och prop. 2008/09:199. Jan Björklund: tal vid Lärarnas Riksförbunds kongress den 23 maj 2008. Om genomförandet av den nya gymnasieexamen, se www.skolverket.se.

Mogenhetsexamen. Studentexamens förhistoria tecknas av Thorén (1963). Om betygsättningens historia, se Ds 2008:13.

Skriftliga prov. Grundläggande bestämmelser för studentexamen samlades och utgavs i Skolöverstyrelsens skriftserie (1956, 1961). Citaten är hämtade från *A i svenska. 50 A-uppsatser i studentexamen 1950–1963*, utvalda och kommenterade av John Landquist (Natur och Kultur, Stockholm 1964). Hjalmar Brantings studentuppsats är publicerad i *Tal och skrifter*, 1 (Tiden, Stockholm 1926), s. 86 (understrykning i original, moderniserad stavning). Statistiken från 1957 återges i Thorén (1963), s. 105. Om latinets, se Christina Florin och Ulla Johansson, »*Där de härliga lagrarna gro...*». *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914* (Tiden, Stockholm 1993) och Olof Wennås, *Striden om latinväldet. Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet* (Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, 45, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1966).

Muntliga prov. Regelverket framgår av skollagen, Skolöverstyrelsens anvisningar och Thorén (1963). Statistiska uppgifter om censorerna i promemorian »Studentexamen 1920–1961«. Pedagogiken från 1910 framgår av överdirektören B. J:son Bergqvists

anförande vid Läroverksstyrelsens censormöte 31 mars – 2 april 1910. Förhörsexemplen från 1967 är hämtade från »Förslag till uppgifter för muntlig prövning i studentexamen«. (Dessa tre källor i: Riksarkivet, Skolöverstyrelsen, L-avdelningen, F I bb:111). De litterära smakproven är hämtade från Hugo Swensson, *Paul Hoffman – läroverksadjunkt* (Natur och Kultur, Stockholm 1935), Maria Lang, *Vår sång blir stum* (Norstedts, Stockholm 1960), Hjalmar Bergman, *Markurells i Wadköping* (Bonniers, Stockholm 1919) och Hjalmar Bergman, *Flickan i frack* (Bonniers, Stockholm 1925). Risken för betygsinflation togs bland annat upp genom TV-programmet Fokus i juni 1965. Intryck från eget censorerande ges av Gustav Korlén, »Censorserfarenheter från de muntliga förhören i svensk studentexamen«, *Årsbok II* (Förbundet för lärarna i moderna språk i Finland, 1961). Uppgifter om examensresultat i *Elever i icke-obligatoriska skolor 1864–1970*, Promemorior från SCB 1977:11. Intrycken av kunskaperna i engelska återges i »Censorsuttalanden om de moderna språken i studentexamen«, *Aktuellt från Skolöverstyrelsen*, 29, 1955, s. 491.

Abi, bac och A-levels. Internationell studentexamen: www.ibo.org. Europeisk studentexamen: www.eursec.eu. Studentexamensnämndens hemsida: www.ylioppilastutkinto.fi/sv. Norge: www.udir.no/eksamenvgo. Nordiskt perspektiv i SOU 2008:27, sid. 292 ff.

Urvallsskola. Det inledande citat från SOU 2002:120, sid. 51. Om läroverkets hinderlopp, se Florin och Johansson (1993). Om de kvinnliga studenternas situation, även Ann-Sofie Ohlander, *Staten var en man?* (Utvecklingsrådet för den statliga sektorn, 2000). Sten Carlsson, »Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866«, i *Sambälle och riksdag*, 1 (Almqvist och Wiksell, Stockholm 1966). Uppgifter om antal elever med slutbetyg från dagens gymnasieskola i SOU 2002:120, sid. 125 och SOU 2008:27, sid. 307. Historisk statistik från Statistisk Årsbok och *Elever i icke-obligatoriska skolor 1864–1970*, Promemorior från SCB 1977:11. Sven Moberg, *Vem blev student och vad blev studenten?* *Statistiska studier rörande fem årgångar svenska studenter under perioden 1910–1943* (Gleerups, Lund 1951). Robert Erikson och Jan O. Jonsson, *Ursprung och utbildning. Social snedrekrytering till högre studier* (SOU 1993:85). Anneli Josefsson och Lena Unemo, *Utbildningens fördelning: en fråga om*

klass? (Bilaga 10 till Långtidsutredningen 2003, SOU 2003:96), sid. 130.

Riter och symboler. Sten Lindroth, *Uppsala universitet 1477–1977* (Uppsala universitet, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1976). Studentexamenstraditioner, inklusive ögonvittnesskildringar från slutet av 1800-talet, återges av Thorén (1963). Studentexamenssakkunnigas betänkande SOU 1937:45, bilaga samt citat från sid. 267. Åke Daun, »Studentexamensseder: om upplevelsers handlingsuttryck«, *Rig*, 1, 1981, sid. 7–16.

Varför avskaffades studentexamen? Om skolpolitik, se Karin Hadenius, *Jämlikhet och frihet. Politiska mål för den svenska grundskolan* (Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen, 110, Uppsala universitet 1990). Allmänt om gymnasieskolans historia, se Gunnar Richardson, *Svensk utbildningshistoria. Skola och samhälle förr och nu* (fjärde upplagan. Studentlitteratur, Lund 1990), SOU 2002:120, bilaga 4, SOU 2008:27, kap. 3. Jan Björklund: tal vid Lärarnas Riksförbunds kongress den 23 maj 2008. Gymnasieutredningens förslag: SOU 1963:42 (Olof Palme var ledamot under hela utredningstiden, Gunnar Helén under större delen). Regeringens förslag: prop 1964:171 (citat sid. 419). Remissvaren förvaras hos Riksarkivet (Ecklesisastikdepartementet, huvudarkivet: konseljakter den 16 oktober 1964). Om kristendomsämnet, se Karl-Göran Algotsson, *Från katekestvång till religionsfrihet. Debatten om religionsundervisningen i skolan under 1900-talet* (Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen, 70, Uppsala universitet 1975). En historisk översikt över skolinspektionen ges i SOU 2007:101. Utvärdering av gymnasiainspektionen: Riksrevisionsverket dnr 1979:531. Se även Bengt Thelin, red., *Gymnasiainspektörer minns*. Årsböcker i svensk undervisningshistoria, 74, vol. 177. Reformen 1981: prop. 1980/81:107 (citat sid. 14).

Kunskapskontroll. Gymnasieutredningens syn på kontroll framgår av SOU 1963:42, sid. 446 (formuleringen »hans« är tids- typisk). Om statens styrmedel, se Olof Petersson, *Den offentliga makten* (andra upplagan, SNS Förlag, Stockholm 2009). Resultat och målpuffyllelse behandlas i SOU 2008:27, sid. 306 ff.

SNS POCKETBIBLIOTEK är en serie böcker som behandlar aktuella samhällsfrågor och viktiga händelser.

En prenumeration består av sex böcker och gäller per kalenderår.
Priset är 349 kr inkl. moms och porto. Glöm inte att välja en gratis bok!

Ja tack! Jag vill prenumerera på Pocketbiblioteket under ett år.
Böckerna skickas så fort fakturan är betald.

Jag väljer följande gratis bok nr: _____ av de redan utkomna böckerna.

Sverige
Porto
betalt

Namn _____
Företag/organisation _____
Leveransadress _____
Fakturaadress _____
E-post _____

SNS Service AB
Svarspost
Kundnummer 110 55 80 01
110 05 Stockholm

Det går även bra att beställa enskilda böcker i serien.
Priset är då 57 kr inkl. moms per bok. Porto tillkommer.
Jag beställer nr _____

SNS Förlag • Box 5629 • 114 86 Stockholm • tel 08-507 025 00 • www.sns.se • info@sns.se